

Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Beekes, R. 2004: Εισαγωγή στη συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία. Μετάφραση: Γ. Παπαναστασίου & Σ. Τσολακίδης. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 487 σελίδες*.

1. Η ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία ως κλάδος της γλωσσολογίας διανύει ήδη την τρίτη εκατονταετία, εάν δεχθούμε ότι οι απαρχές της ανάγονται στις αρχές του 19ου αιώνα με τους πρώτους συστηματικούς συγκριτικούς και ιστορικούς γλωσσολόγους (Franz Bopp, Jacob Grimm, Friedrich Schlegel, Rasmus Rask κλπ.). Έκτοτε, η πορεία είναι εντυπωσιακή, ιδιαίτερα κατά το υπόλοιπο του 19ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία τίθενται τα θεμέλια τόσο της ιστορικοσυγκριτικής (κατά κύριο λόγο ινδοευρωπαϊκής) γλωσσολογίας όσο και γενικότερα της σύγχρονης γλωσσικής επιστήμης. Αυτή η πορεία συνεχίστηκε και κατά τον 20ό αιώνα με εξειδίκευση σε

επιμέρους ζητήματα (όπως είναι η θεωρία των λαρυγγικών, η θεωρία της ρίζας, η θεωρία των γλωπτιδικών, η τυπολογία κλπ.) και με την προσθήκη καινούργιων γλωσσών, ύστερα από την ανακάλυψη της τοχαρικής, της χεττιτικής και της μυκηναϊκής. Γενικά, οι ινδοευρωπαϊκές σπουδές γνώρισαν εξαιρετική άνθηση στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες, και, παρά την κάποια υποχώρηση που παρουσιάστηκε τελευταία, το ενδιαφέρον για τον κλάδο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών εξακολουθεί να είναι μεγάλο.

Στην Ελλάδα η επιστήμη της γλωσσολογίας καθιερώθηκε από τον Γεώργιο Χατζιδάκι, ο οποίος έχοντας μαθητεύσει κοντά στους μεγάλους γλωσσολόγους της Νεογραμματικής Σχολής εισήγαγε τη μέθοδο και την οπτική των νεογραμματικών στη χώρα μας και έθεσε τα θεμέλια για τις μετέπειτα εξελίξεις, οι οποίες ωστόσο καθυστέρησαν αρκετά να καρποφορήσουν. Όσο για την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία και ειδικότερα για την

* Η αγγλική έκδοση του βιβλίου έγινε το 1995 (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins) και ήταν βασισμένη στην αρχική ολλανδική έκδοση του 1990 (Utrecht: Het Spectrum).

ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία, τα πράγματα, δυστυχώς, δεν δικαιώσαν το όνειρο και την προσπάθεια του Χατζιδάκι, καθώς μπορούμε να πούμε ότι ακόμη και σήμερα είναι σχεδόν ανύπαρκτος αυτός ο κλάδος ενασχόλησης για τους έλληνες γλωσσολόγους. Μια φυσική συνέπεια αυτής της υποτονικότητας στην ανάπτυξη των ινδοευρωπαϊκών σπουδών ήταν η απουσία σχετικών έργων από την ελληνική βιβλιογραφία. Ακόμη και για τη σύνταξη μιας αναλυτικής μη εγχειριδιακής ιστορίας της ελληνικής γλώσσας έπρεπε να φτάσουμε στο 2001, και στην περίπτωση αυτή για μόνο ένα μικρό μέρος της ιστορίας της γλώσσας (βλ. Χριστίδης 2001). Θα μπορούσαμε με άλλα λόγια να ισχυρισθούμε ότι οι έλληνες γλωσσολόγοι ούτε ειδικεύθηκαν ούτε καλλιέργησαν τη συγκριτική γλωσσολογία, παρά το γεγονός ότι γενικά η ελληνική φιλολογία αντιμετωπιζόταν σε μεγάλο βαθμό από την ιστορική σκοπιά.

Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο εμφανίζεται η ελληνική έκδοση του βιβλίου του Beekes, το οποίο έδωσε την αφορμή και για τα παραπάνω σχόλια και το οποίο θα συζητήσουμε στη συνέχεια¹. Βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε εξαρχής ότι πρόκειται για ένα έργο εγχειριδιακού χαρακτήρα, το οποίο προορίζεται να ικανοποιήσει κυρίως διδακτικές ανάγκες. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρ-

χουν πρωτότυπες ιδέες στο βιβλίο· ούτε και αφαιρεί στο ελάχιστο από την αξία και τη σοβαρότητα του εν λόγω έργου. Απλώς πρέπει να αντιμετωπισθεί στις σωστές του διαστάσεις και με βάση το κριτήριο του εάν επιτελεί τους σκοπούς της έκδοσής του, κάτι για το οποίο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη το γεγονός της απουσίας τέτοιων έργων από την ελληνική βιβλιογραφία, το υπό συζήτηση βιβλίο προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερη αξία.

2. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το βιβλίο αυτό είναι δύο βιβλία σε ένα, και αυτό είναι ίσως ένα από τα σημαντικά πλεονεκτήματά του σε σχέση με άλλα έργα αυτού του τύπου. Τη μεγαλύτερη έκταση του Πρώτου Μέρους (σελ. 103-194) καταλαμβάνει μια εισαγωγή στις αρχές και τις μεθόδους της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Το Δεύτερο Μέρος (σελ. 195-353) κάνει μια συστηματική παρουσίαση του συνόλου της γραμματικής της ινδοευρωπαϊκής, δηλαδή της φωνολογίας και της μορφολογίας. Όπως είναι σύνηθες και με άλλα εγχειρίδια αυτού του τύπου, απουσιάζει από τη συζήτηση το τμήμα για τη σύνταξη. Κατά την άποψή μας, θα μπορούσε (και θα έπρεπε) να γίνει μια συνοπτική και περιεκτική αναφορά στα κύρια χαρακτηριστικά της συντακτικής οργάνωσης της ινδοευρωπαϊκής. Η σύ-

1. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι κατά την ίδια περίοδο είδαν το φως της δημοσιότητας ορισμένα από τα σημαντικότερα έργα των τελευταίων δεκαετιών τόσο για την ιστορική όσο και για την ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Lehmann 1993, Ramat & Ramat 1998, Gamkrelidze & Ivanov 1995, Sihler 1995, Watkins 1995, Szemerényi 1996 και Mallory & Adams 1997.

ντομη αναφορά των δύο σελίδων στο υποκεφάλαιο 8.3 δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καλύπτει ικανοποιητικά το χώρο της σύνταξης. Από την άποψη αυτή, πιστεύουμε ότι το βιβλίο του Meillet (1964) είναι κατά πολύ πληρέστερο και το καλύτερο μέχρι στιγμής εγχειρίδιο, παρά το γεγονός ότι ορισμένες θέσεις είναι ξεπερασμένες (όπως σημειώνει και ο Beekes, σελ. 391)². Το βιβλίο ολοκληρώνεται με πολύ χρήσιμα και πρακτικά παραρτήματα, ένα γλωσσάρι γλωσσολογικών όρων, αρκετά ικανοποιητική (θεματική) βιβλιογραφία³, αν και με την ευκαιρία της ελληνικής έκδοσης θα μπορούσε να γίνει κάπως πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση με τα έργα της τελευταίας δεκαετίας· ακολουθούν χάρτες για την κατανομή των διαφόρων γλωσσών, κειμενικά ή επιγραφικά δείγματα για κάθε γλώσσα με σύντομο σχολιασμό, και τέλος ένα αναλυτικό ευρετήριο λέξεων για τις ινδοευρωπαϊκές και μη-ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, και ένα ευρετήριο για

τους γλωσσικούς νόμους που συζητούνται στο βιβλίο.

Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που παρουσιάζει το βιβλίο αυτό για την ελληνική βιβλιογραφία, θα προχωρήσουμε σε μια πιο αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων του, κάνοντας ταυτόχρονα ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις, επισημάνσεις ή προτάσεις και διορθώσεις, όπου κρίνεται αυτό αναγκαίο⁴.

3. Το εισαγωγικό κεφάλαιο (σσ. 33-44) προσφέρει μια γενική εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, την έννοια της γλωσσικής οικογένειας με σύντομη αλλά καλή παρουσίαση των διαφόρων γλωσσικών οικογενειών, που ταξινομούνται σε δύο ομάδες, τις παλαιές γλώσσες και τις γλώσσες του κόσμου σήμερα. Η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία αντιδιαστέλλεται προς άλλους κλάδους της γλωσσολογίας, όπως είναι: (α) Η *γλωσσολογία των δεδομένων*, δηλαδή η συλλογή γλωσσικού υλικού από παλαιές και νεότερες γλώσσες και η πε-

2. Είναι επίσης παρήγορο και επαινετέο ότι ένα σημαντικό μέρος (σελ. 238-276) του βιβλίου του Meier-Brügger (2003) αφιερώνεται σε μια αρκετά κατατοπιστική συζήτηση των συντακτικών χαρακτηριστικών της ινδοευρωπαϊκής (το τμήμα αυτό έχει επιμεληθεί ο Matthias Fritz).
3. Πρέπει να επισημάνουμε την καλύτερη οργάνωση αυτής της βιβλιογραφίας στην ελληνική έκδοση σε σύγκριση με εκείνη της αγγλικής έκδοσης: κατά πρώτον, η λημματοδότηση γίνεται με αλφαβητική σειρά, ένα μειονέκτημα της αγγλικής έκδοσης· επιπλέον, έχουν συμπεριληφθεί ορισμένα σημαντικά έργα που κυκλοφόρησαν μετά το 1995, π.χ. Mallory & Adams 1997 κ.ά., αλλά όχι σε όλες τις περιπτώσεις, π.χ. Gamkrelidze & Ivanov 1995, Lehmann 1993, Ramat & Ramat 1998, Meier-Brügger 2003, Sihler 1995, Baldi 1996, κ.ά.
4. Επαναλαμβάνουμε ότι είναι το πρώτο τέτοιο έργο που εμφανίζεται στην ελληνική γλώσσα· θα αποτολμούσαμε να κάνουμε έναν παραλληλισμό με την ελληνική έκδοση υπό την επιμέλεια του Γ. Ν. Χατζιδάκι του έργου των Whitney & Jolly (1898), φυσικά τηρουμένων των αναλογιών, της φύσης και των χρονικών και άλλων παραμέτρων που προσδιορίζουν τα δύο έργα.

ριγραφή τους με βάση αυτό το υλικό. Στην ουσία η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία είναι μέρος αυτού του κλάδου της γλωσσολογίας των δεδομένων. (β) Η *θεωρητική ή γενική γλωσσολογία*, η οποία ασχολείται με τις γενικές αρχές που χαρακτηρίζουν τη φύση και την οργάνωση της ανθρώπινης γλώσσας. (γ) Η *εφαρμοσμένη γλωσσολογία*, της οποίας αντικείμενο είναι η εφαρμογή των θεωρητικών αρχών και κατακτήσεων της θεωρητικής γλωσσολογίας σε πρακτικά ζητήματα που αφορούν τη γλώσσα, π.χ. τη διδασκαλία, τη φωνητική, τη λογοθεραπεία και γενικά παθολογικά φαινόμενα της γλώσσας, κλπ. (δ) Τέλος, αναφέρονται εδώ και οι διεπιστημονικές σχέσεις της γλωσσολογίας με άλλους επιστημονικούς κλάδους, π.χ. με την κλινική γλωσσολογία, την ψυχολογία, την κοινωνιογλωσσολογία, την ανθρωπολογική γλωσσολογία κ.ά.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 45-74) προχωρεί σε μια συνοπτική αλλά αρκετά ικανοποιητική παρουσίαση των επιμέρους γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, παρέχοντας πληροφορίες για τη γεωγραφική κατανομή, τις ιστορικές καταβολές, τις γραπτές μαρτυρίες και τις ομαδοποιήσεις και υποομαδοποιήσεις τους⁵. Όπως συνηθίζεται πλέον για όλες τις παρόμοιες εργασίες, αφετηρία της συζήτησης είναι η

διακήρυξη του Sir William Jones του 1786 που σηματοδοτεί και την απαρχή της συστηματικής σύγκρισης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και που οδήγησε στη γένεση της ιστορικοσυγκριτικής και γενικότερα της επιστημονικής γλωσσολογίας κατά το 19ο αιώνα. Αυτή η ιστορική αναφορά θα μπορούσε και θα έπρεπε κατά τη γνώμη μας να είναι κάπως αναλυτικότερη (ίσως ακόμη να έπρεπε να καταλαμβάνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο) προκειμένου να φανεί η πορεία της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας κατά τα πρώτα στάδια. Η γνώση της ιστορίας κάθε επιστημονικού κλάδου είναι απαραίτητο συστατικό για την κατανόηση των συζητούμενων κάθε φορά προβλημάτων⁶.

Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τη θέση που παίρνει ο συγγραφέας σε επιμέρους θέματα. Κατά πρώτον, η πιθανή ενότητα της σλαβικής και της βαλτικής στον βαλτοσλαβικό κλάδο στην πραγματικότητα δεν είναι «...πέρα από κάθε αμφιβολία» (σελ. 70). Ο Beekes θεωρεί αυτή την ενότητα δεδομένη, αλλά δεν επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψής αυτής, αν και γνωρίζει ότι υπάρχουν αντιρρήσεις. Στη συνόψιση που γίνεται στη σελ. 69 οι διάφορες γλώσσες ιεραρχούνται με βάση «τη σπουδαιότητα που έχουν για την αποκατάσταση της ΠΙΕ»: 1. ινδοϊρανική, 2. αρ-

5. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν έγινε κάποια βελτίωση στην ενημέρωση των γραπτών μαρτυριών των γλωσσών σύμφωνα με νεότερα ευρήματα, π.χ. η επιγραφή Botorrita III για την κελτιβηρική, η επιγραφή σε γραμμική Β από την Ολυμπία που χρονολογείται στο 1650 π.Χ. και στην οποία διαβάζουμε το όνομα ka-ro-ko (/kharops/ βλέπε Meier-Brügger 2003: 27 κ.ά.

6. Για μια τέτοια συνοπτική κριτική προσέγγιση της πορείας της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας, βλέπε Γιαννάκης 2003.

χαία ελληνική, 3. γλώσσες της Ανατολίας, 4. βαλτοσλαβική, 5. ιταλικές γλώσσες, 6. κελτική, 7. τευτονική, 8. τοχαρική, 9. αρμενική, 10. αλβανική, και «γλώσσες μικρότερης σημασίας», όπως 11. φρυγική, 12. μεσσαπική, 13. βενετική, 14. θρακική, 15. αρχαία μακεδονική, 16. ιλλυρική. Ομολογώ ότι δεν έχω δει μια παρόμοια ιεράρχηση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, και θεωρώ ότι είναι τουλάχιστον άστοχη, καθώς είναι δυνατό να δημιουργηθούν λανθασμένες εντυπώσεις για τον τρόπο με τον οποίο αξιολογούνται τα δεδομένα των παλαιών γλωσσών προκειμένου να αποκατασταθεί ο μητρικός γλωσσικός πρωτο-τύπος. Σε μια τέτοια προσπάθεια η διαδικασία είναι πολύπλοκη, και τα κριτήρια δεν είναι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά και χρησιμοποιούνται σε μια ποικιλία συνδυασμών. Άλλωστε, η έννοια της αρχαιότητας, που μάλλον είναι στη σκέψη του συγγραφέα, είναι πολλές φορές σχετική και μεταβάλλεται ανάλογα με τα δεδομένα, το ειδικό θέμα ή και τη θεωρητική προσέγγιση. Η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία έχει επεξεργασθεί μεθόδους, τεχνικές και κριτήρια εντοπισμού, αξιολόγησης και ανάλυσης των δεδομένων, έτσι ώστε να είναι αυτά αξιόπιστα και έγκυρα τεκμήρια για την αποκατάσταση. Σ' αυτά πρέπει να δίδεται έμφαση και όχι στο ποια γλώσσα έχει τον πρώτο λόγο σε μια αποκατάσταση. Φυσικά ο Beekes αναγνωρίζει ότι η σειρά αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί, όμως αυτό

δεν είναι αρκετό να αποτρέψει τη δημιουργία λανθασμένων συνειρμών και παρεξηγήσεων, κάτι που είναι απολύτως βέβαιο ότι δεν είναι στις προθέσεις του συγγραφέα. Ένα άλλο σχετικό σημείο είναι η αναφορά στο όνομα της περιοχής της Ανατολίας με το σύγχρονο όνομα της Τουρκίας (σελ. 57-59). Μπορεί αυτό να γίνεται για λόγους εύκολης αναφοράς και προσανατολισμού, αλλά δεν έχει ιστορική βάση για την περίοδο για την οποία μιλούμε.

Στο υποκεφάλαιο 2.4 ο συγγραφέας καλύπτει σε δύο σελίδες ένα περίπλοκο ζήτημα, αυτό της ινδοευρωπαϊκής διαλεκτολογίας. Πρέπει να πούμε ότι το ζήτημα αυτό αποτελεί ένα θέμα «αιχμής» στο χώρο της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας και παραμένει επίκαιρο για 150 χρόνια και πλέον (με τις μελέτες των Schmidt, Schuchardt, Meillet κ.ά.). Από τη δεκαετία του 1970, έχει προσλάβει μια νέα δυναμική, ιδιαίτερα με τη σημαντική μελέτη του Wolfgang Meid (1975) και την λεγόμενη «υπόθεση χώρος-χρόνος», για την οποία ο Beekes δεν κάνει κανέναν λόγο. Η συζήτηση πάνω στο θέμα της ινδοευρωπαϊκής διαλεκτολογίας περιορίζεται σε δύο βασικές θεωρίες: κατά πρώτον στην κλασική διάκριση σε γλώσσες centum και γλώσσες satem και στα συναφή με αυτή τη διάκριση ζητήματα, καθώς και στις υποθέσεις περί βαλτοσλαβικής και ιταλοκελτικής ενότητας⁷, και δεύτερον στην «ιν-

7. Φαίνεται ότι υπάρχει μια αντίφαση σχετικά με την ταυτότητα των Πικτών: στη σελ. 89 διατυπώνεται η άποψη ότι αυτοί μάλλον δεν ήταν Κέλτες και ότι μιλούσαν κάποια μη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, όμως στη σελ. 416 αυτή η θέση αναιρείται!

δοχεταιτική υπόθεση». Ως προς το τελευταίο ερώτημα, ο Beekes είναι, δικαιολογημένα, επιφυλακτικός να υιοθετήσει τη θεωρία της ινδοχεταιτικής, αλλά και πάλι η απόφαση παίρνεται με συνοπτικές διαδικασίες και η συζήτηση είναι περιορισμένη, ενώ απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία τα βασικά έργα πάνω στο θέμα αυτό (όπως και στο θέμα της διαλεκτολογίας, π.χ. Porzig, Meid, Adrados, Georgiev, Anttila, Gamkrelidze & Ivanov κ.ά., ή Sturtevant, Neu, Cowgill κ.ά. για την ινδοχεταιτική). Η απουσία ουσιαστικής συζήτησης πάνω στα ζητήματα αυτά αφήνει ένα αίσθημα κενού και μετέωρου βήματος και μιας προσωρινής απογοήτευσης, αφού ο συγγραφέας διαθέτει όλα τα εφόδια για πιο αναλυτική και σε βάθος συζήτηση όλων αυτών των προβλημάτων.

Το κεφάλαιο κλείνει με μια αναφορά στις πιθανές σχέσεις της ινδοευρωπαϊκής με άλλες γλωσσικές οικογένειες, όπως είναι η χαμιτοσημιτική (= αφροασιατική) και η φινουσυγγρική. Η σχέση με την πρώτη είναι μάλλον αδύνατη, ενώ με τη φινουσυγγρική φαίνεται ότι είναι πιο ισχυρή, αν και, όπως τονίζει και ο Beekes, δεν έχει τελικά αποδειχθεί. Το ίδιο προβληματική κρίνεται και η σχέση της ινδοευρωπαϊκής στο πλαίσιο της νοστρατικής. Η νοστρατική είναι μια υπερκογένεια η οποία περιλαμβάνει γλωσσικές οικογένειες όπως είναι η ινδοευρωπαϊκή, η ουραλική, η αφροασιατική, η αλταϊκή, η δραβιδική και οι γλώσσες του νότιου Καυκάσου. Εδώ μιλούμε για χρονικό βάθος περίπου διπλάσιο από εκείνο των επιμέρους οικογενειών, δηλαδή για 10-15 χιλιε-

τίες, κάτι που εξασθενεί σημαντικά τα μεθοδολογικά όπλα της ιστορικο-συγκριτικής μεθόδου, το βεληνεκές της οποίας είναι 7-8 χιλιετίες. Συνεπώς, η αποκατάσταση ενός γλωσσικού πρωτο-τύπου με τέτοιο χρονικό ορίζοντα είναι προς το παρόν μάλλον επισφαλής. Αυτά είναι ζητήματα που συζητούνται έντονα τις τελευταίες δεκαετίες και η όποια πρόοδος συναρτάται με την βελτίωση της αποτελεσματικότητας της συγκριτικής μεθόδου σε μεγαλύτερα από τα συνήθη χρονικά βάθη. Συναρτάται, επίσης, αυτή η πρόοδος και με τη συνδρομή άλλων σχετικών επιστημονικών κλάδων και μεθοδολογικών τεχνικών, με ταξύ των οποίων και της γενετικής (βλ., μεταξύ άλλων, McMahon (1995), McMahon & McMahon (2000)· για μια συνοπτική συζήτηση, βλ. Γιαννάκης (2005: 225 κ.εξ.)).

4. Η ανάπτυξη της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας ήταν εξαρχής στενά συνδεδεμένη με την παράλληλη μελέτη του πολιτισμού των Ινδοευρωπαίων. Ο Friedrich Schlegel στο πρώτο συστηματικό έργο για το χώρο μιλούσε για τη γλώσσα και τη σοφία των Ινδών (*Über die Sprache und Weisheit der Indier: ein Beitrag zur Begründung der Alterthumskunde*, 1808). Αργότερα αυτή η παράλληλη εξέταση γλώσσας και πολιτισμού θα συστηματοποιηθεί ακόμη περισσότερο και θα αναπτυχθούν τεχνικές και μέθοδοι για την καλύτερη και αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή της, όπως είναι η τεχνική της «γλωσσολογικής παλαιοντολογίας» (με τους Pictet, Hehn, Schrader κ.ά.), η μέθοδος «λέξεις και πράγματα» με τον Jacob

Grimm και αργότερα με τον Rudolph Meringer και άλλους, καθώς και άλλες διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Από σχετικά νωρίς απασχόλησε τους ερευνητές και το πρόβλημα της αρχικής κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων, και αυτό το ζήτημα προσεγγίσθηκε εξαρχής διεπιστημονικά.

Όλα αυτά τα ζητήματα, που συναπαρτίζουν αυτό που αποκαλούμε ινδοευρωπαϊκή αρχαιογνώσια, συζητούνται στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του Beekes (σελ. 75-99) σε μια σύντομη αλλά πολύ ικανοποιητική και πλήρη αντιμετώπιση. Το πρόβλημα του πολιτισμού προσεγγίζεται με βάση λεξιλόγιο προερχόμενο από την αποκατάσταση επιμέρους χώρων του υλικού πολιτισμού (εγκατάσταση, κατοικία, διατροφή, γεωργία, κτηνοτροφία, όροι για την ένδυση, γνώση και χρήση μετάλλων, κατασκευή όπλων και εργαλείων, και ορολογία σχετική με τις μεταφορές, εμπορικές δραστηριότητες κλπ.). Είναι, επιπλέον, δυνατή η αποκατάσταση και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης και θεσμών (π.χ. οικογένεια, δίκαιο, θρησκεία κλπ.). Η συζήτηση είναι σε γενικές γραμμές καλή, ωστόσο δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε μια περίεργη σύγκριση που γίνεται από τον Beekes ανάμεσα στις θεωρίες του Georges Dumézil για την τριαδική οργάνωση της ινδοευρωπαϊκής κοινωνίας με τις γλωσσικές θεωρίες του Noam Chomsky, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Η θεωρία του [δηλ. του Dumézil] ακολούθησε τροχιά παρόμοια με αυτή της θεωρίας του Chomsky: πάρα πολλοί την υιοθέτησαν με ενθουσιασμό και την εφάρμοσαν σχε-

δόν παντού. Ωστόσο πολλά από τα συμπεράσματα που εξήχθησαν ήταν ακραία, και τελικά η θεωρία κατέρρευσε» (σελ. 84). Ανεξάρτητα από το εάν συμφωνεί κανείς ή όχι με τις θεωρίες είτε του Dumézil είτε του Chomsky, γεγονός είναι ότι και οι δύο χαιρούν πολλής εκτίμησης ανά τον κόσμο και κάθε άλλο παρά «κατέρρευσαν», και ο παραλληλισμός είναι άστοχος, καθώς γίνεται ανάμεσα σε ανόμοια πράγματα. Πρέπει, βέβαια, να προσθέσουμε ότι το ζήτημα της αποκατάστασης του πολιτισμού των Ινδοευρωπαίων είναι ένα ακανθώδες θέμα το οποίο δεν έχει βρει καθολική αποδοχή. Από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της ιδέας αυτής είναι ο Emile Benveniste (ιδιαίτερα στο κλασικό έργο του 1969) και γενικά η «γαλλική σχολή», ενώ η «γερμανική σχολή» έχει εκφράσει έντονο σκεπτικισμό (βλ. μεταξύ των άλλων σειρά μελετών του Schlerath (π.χ. 1973, 1995, 1996), του Zimmer (π.χ. 1990 κ.ά.).

Στο θέμα της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων ο Beekes παίρνει σαφή θέση υπέρ της άποψης της Marija Gimbutas για την προδιαλεκτική κοινή παρουσία των Ινδοευρωπαίων στις στέπες της νότιας Ρωσίας κατά το διάστημα 4000-2500 π.Χ. στο αρχαιολογικό συγκρότημα που είναι γνωστό ως «κουρκάν», ενώ απορρίπτει ως «απίθανη» τη θεωρία των Gamkrelidze & Ivanov περί αρχικής κοιτίδας στην ευρύτερη περιοχή της Μεσοποταμίας, και ως «εξαιρετικά απίθανη» την πρόταση του Renfrew για την Ανατολία ως περιοχή από όπου εξαπλώθηκε η ινδοευρωπαϊκή προς Ευ-

ρώπη και Ασία, με βάση το μοντέλο της σταδιακής εξάπλωσης, παράλληλα με τη διάδοση της γεωργίας. Πρέπει να πούμε ότι η πλέον αποδεκτή σήμερα θεωρία είναι αυτή της Gimbutas, για την οποία βλέπε την πολύ καλή συζήτηση του Mallory (1995).

Η ανάπτυξη της συγκριτικής ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας ταυτίστηκε από νωρίς με την ανάπτυξη της ινδοευρωπαϊκής συγκριτικής φιλολογίας. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1850 η αναζήτηση παραδοσιακών λεξικών συνταγμάτων και η απόδοσή τους σε κοινά αρχέτυπα της πρωτογλώσσας (π.χ. ελλ. *κλέφος ἄφθιτον* = σανσκρ. *śravas ákṣitam* και πολλά άλλα). Έτσι εμφανίστηκε ο κλάδος της παραδοσιακής ποιητικής γλώσσας της ινδοευρωπαϊκής (indogermanische Dichtersprache/IE poetic language), μια προσπάθεια που βρήκε την κορύφωσή της στο εντυπωσιακό έργο του Rüdiger Schmitt (1968) και σε μια πλούσια συλλογή μελετών στη συνέχεια (ενδεικτικά μνημονεύουμε το εξίσου εντυπωσιακό έργο του Watkins 1995)⁸. Αυτό το θέμα καλύπτεται συνοπτικά στο υποκεφάλαιο 3.2.1, ενώ στο επόμενο υποκεφάλαιο (3.2.2) συζητείται το θέμα της ινδοευρωπαϊκής μετρικής, που είναι φυσικά στενά συνυφασμένη με την ποιητική γλώσσα. Το όλο θέμα παρουσιάζει γενικά εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς δεν είναι απλώς μια φορμαλιστική προσέγγιση αλλά μια ευρύτερα συγκριτική φιλολογική

ανάλυση των κειμένων της ινδοευρωπαϊκής, και τα αποτελέσματα μπορεί να αποδειχθούν εξόχως ευεργετικά και για τη μελέτη των επιμέρους φιλολογιών. Όπως τονίζουμε σε άλλη μελέτη μας, «Η μελέτη της ποιητικής γλώσσας των ινδοευρωπαίων, έστω μέσα από τα θραύσματα που έχουν διασωθεί σε λογοτύπους και σε άλλες γλωσσικές μορφές, αποδεικνύει την ύπαρξη μιας μακρινής κοινής «πρωτο-λογοτεχνίας», κατά τρόπο παράλληλο με την ύπαρξη της κοινής πρωτογλώσσας. Έτσι, μια πολύ αισιόδοξη εξέλιξη θα ήταν να περάσουμε από τη σύγκριση στο μικροκειμενικό επίπεδο σε μια σύγκριση στο μακροκειμενικό επίπεδο, με απώτερο στόχο την αποκατάσταση αυτής της πρωτο-λογοτεχνίας. Αν και μια τέτοια δυνατότητα φαίνεται προς το παρόν ουτοπική, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλεισθεί παντελώς. Όποια πορεία κι αν ακολουθήσουν τα πράγματα στο μέλλον, η ιστορικοσυγκριτική μέθοδος είναι και σ' αυτή τη διαδικασία η ενδεδειγμένη μεθοδολογία» (Γιαννάκης 2005: 329).

5. Τα επόμενα πέντε κεφάλαια (κεφ. 4-8, σελ. 103-157) αποτελούν το θεωρητικό μέρος και ασχολούνται με το θέμα της γλωσσικής αλλαγής. Στην παρουσίαση εδώ ακολουθείται η κλασική μέθοδος, με επιμέρους κεφάλαια για τη φωνητική αλλαγή, την αναλογία, διάφορες άλλες αλλαγές στη μορφή, αλλαγές στο λεξιλόγιο και στη μορφολογία και στη σύνταξη των γλωσσών. Δύο από τις σημαντι-

8. Για πλούσια και υπομνηματισμένη βιβλιογραφία πάνω στο θέμα αυτό, βλέπε Costa 1998.

κότερες κατακτήσεις της Νεογραμματικής παράδοσης για την ιστορική γλωσσολογία είναι κατά πρώτον η θεμελίωση της άποψης ότι η γλωσσική αλλαγή, και ιδιαίτερα η φωνητική αλλαγή, είναι σταδιακή, κανονική και χωρίς εξαιρέσεις («αρχή της μη εξαιρεσιμότητας της φωνητικής αλλαγής»), και δεύτερον η διαλεύκανση του ρόλου της αναλογίας στη γλωσσική αλλαγή. Αυτές οι έννοιες έχουν εξελιχθεί σε κεντρικά στοιχεία και σε θεμελιώδεις αρχές της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Η πρώτη αρχή, δηλαδή η κανονικότητα της φωνητικής αλλαγής, επιτρέπει τη διατύπωση των φωνητικών/φωνολογικών νόμων, δηλαδή την περιγραφή των φωνητικών αλλαγών στη γλώσσα με βάση κανονικές και συστηματικές αντιστοιχίες, κάτι που αποτελεί την πεμπτουςία της συγκριτικής μεθόδου. Με τον τρόπο αυτό, η γλωσσική έρευνα απαλλάσσεται από το σύνδρομο του τυχαίου και συμπτωματικού χαρακτήρα των φαινομένων της γλωσσικής αλλαγής που επικρατούσε σε μεγάλο βαθμό έως τότε και εισέρχεται στον πιο βέβαιο και ρεαλιστικό χώρο των συστηματικών αναλύσεων και ερμηνειών αυτών των προβλημάτων. Η γλώσσα αντιμετωπίζεται πλέον ως ένα σύνολο στοιχείων δομημένο με αρχές, συνοχή και συνεκτικότητα, ως ένα σύστημα, πράγμα που θα επιτρέψει την ανάπτυξη του δομισμού και στη γλωσσολογία (με τον Saussure και άλλους). Η γλωσσική αλλαγή δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως φθορά και πτώχευση της γλώσσας (όπως πιστευόταν μέχρι τότε), αλλά ως συστατικό στοιχείο της φύσης της

γλώσσας και επομένως ως κάτι το οποίο μπορεί να περιγραφεί επιστημονικά. Συνέπεια αυτής της στροφής στην αντίληψη για τη γλωσσική αλλαγή ήταν η δυνατότητα να προσλάβουν η ιστορική μελέτη της γλώσσας και η γλωσσική αποκατάσταση επιστημονικό χαρακτήρα και να γίνει, συνεπώς, η γλωσσολογία μια επιστήμη ισότιμη και ισάξια με τις άλλες (θετικές) επιστήμες.

Όπως είναι γνωστό, αυτή η θέση της Νεογραμματικής παράδοσης είχε και αρνητικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά την άποψη ότι οι φωνητικοί νόμοι λειτουργούν ως «αδήριτη ανάγκη», απαρέγκλιτα και χωρίς εξαιρέσεις, γεγονός που δεν είναι πέρα ως πέρα αλήθεια για τη γλώσσα. Και είναι επίσης γνωστό ότι από αντίδραση σε αυτές τις άτεγκτες και σχεδόν νομοτελειακού χαρακτήρα θέσεις των Νεογραμματικών αναπτύχθηκαν εναλλακτικές προσεγγίσεις και ρεύματα, με σημαντικότερο εκείνο της διαλεκτολογίας και της γλωσσογεωγραφίας (με τους J. Schmidt, Schuchardt, Gilléron, Winker, Bártoli κ.ά.). Το σημαντικό από αυτή τη «διέξοδο» είναι ότι η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία βγήκε εξαιρετικά ενισχυμένη και ως προς τη μεθοδολογία αλλά και από την εφαρμογή σε συγκεκριμένες γλώσσες. Η παράδοση αυτή αντανάκλαται στη συζήτηση του **Beekes** πάνω στα σχετικά ζητήματα, τους φωνητικούς νόμους, τις φωνητικές αλλαγές και το φωνολογικό σύστημα, τα είδη των φωνητικών αλλαγών, τις αιτίες που προκαλούν τις φωνητικές αλλαγές κλπ. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις απόψεις του στα

θέματα αυτά με σαφήνεια και πληρότητα, προσφέροντας ενδεικτικά παραδείγματα για κάθε περίπτωση⁹. Σημειώνουμε ως ένα θετικό στοιχείο γενικά της προσέγγισης του Beekes τη χρήση σύγχρονων μεθόδων και θεωρητικών τεχνικών, όπως είναι η διατύπωση των φωνητικών νόμων με τη σύμβαση των διακριτικών χαρακτηριστικών.

Από την άλλη μεριά, δεν μπορούμε να μην εκφράσουμε την έκπληξή μας από μια μάλλον ατυχή διατύπωση του συγγραφέα σχετικά με το αντικείμενο της συγκριτικής γλωσσολογίας (σελ. 105): «Η συγκριτική γλωσσολογία δεν ασχολείται με γλώσσες στις οποίες η διαδικασία της αλλαγής βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη αλλά σχεδόν αποκλειστικά με γλώσσες στις οποίες κάθε αλλαγή που θα μπορούσε να συμβεί έχει πλέον “ολοκληρωθεί” και “σταματήσει”». Εάν έτσι είχαν τα πράγματα, η σύγκριση θα έπρεπε να γίνει μόνο ανάμεσα σε νεκρές γλώσσες στις οποίες όλες οι αλλαγές έχουν συμβεί και τελειώσει και δεν υπάρχει πλέον καμία περαιτέρω εξέλιξη. Με το σκεπτικό αυτό η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή πρέπει να αποκατασταθεί μόνο με βάση τις γλώσσες που δεν έχουν αφήσει κανένα νεότε-

ρο απόγονο, όπως είναι η χεττιτική και άλλες γλώσσες της Ανατολίας, η τοχαρική και ορισμένες ακόμη γλώσσες, ενώ θα έπρεπε να αποκλεισθούν γλώσσες όπως η ελληνική, η λατινική, η γερμανική κλπ., αφού σε αυτές η διαδικασία της αλλαγής δεν έχει ολοκληρωθεί. Επιπρόσθετα, κάτι τέτοιο θα τραυμάτιζε σοβαρά το κύρος της συγκριτικής μεθόδου, αφού δεν θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στις ζωντανές γλώσσες του κόσμου. Αξίζει να προστεθεί εδώ μια άλλη θεμελιώδης αρχή της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, η οποία απετέλεσε αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης κατά το 19ο αιώνα, αλλά στο τέλος ενσωματώθηκε στο οπλοστάσιο των ιστορικών γλωσσολόγων. Πρόκειται για την «αρχή της ομοιομορφίας», σύμφωνα με την οποία οι βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν τη γλωσσική εξέλιξη των σύγχρονων γλωσσών πρέπει να χαρακτηρίζουν τις γλώσσες αυτές και κατά την προϊστορία τους, και συνεπώς μπορούμε να προβάλουμε αυτές τις αρχές και στη μελέτη των αμάρτυρων φάσεων των γλωσσών, προκειμένου να ανακατασκευάσουμε την προϊστορία τους¹⁰. Εάν υιοθετήσουμε την παραπάνω θέση του Beekes, τότε ούτε η αρχή της

9. Εδώ πρέπει να επαινέσουμε την ομάδα επιμέλειας της ελληνικής έκδοσης του έργου για την χρήση σε ορισμένες περιπτώσεις παραδειγμάτων από την ελληνική γλώσσα για τη διευκόλυνση του αναγνώστη με πιο οικείο υλικό (π.χ. στη σελ. 105 από ΑΕ *έρυθρίνος* > ΝΕ *λυθρίνι*, σελ. 106 για την επανανάληψη ΝΕ *η νουρά* < *τη νουρά* < *την ουρά*). Θα ευχόμασταν απλώς να είχαν χρησιμοποιηθεί περισσότερα τέτοια παραδείγματα γενικά για την ελληνική έκδοση του βιβλίου.
10. Για την ιστορία της διένεξης ανάμεσα στους οπαδούς και στους αντιπάλους της αρχής της ομοιομορφίας στη γλωσσική θεωρία βλέπε, μεταξύ άλλων, Christy 1983, καθώς και Lass 1997: 24-32.

ομοιομορφίας θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί για τη γλωσσική αποκατάσταση. Επιπλέον, τα πορίσματα της διαλεκτολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας δεν θα έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη στη μελέτη της γλωσσικής ιστορίας και της γλωσσικής αποκατάστασης. Ομολογούμε ότι αδυνατούμε να κατανοήσουμε αυτή τη θέση του Beekes, και καλό θα ήταν απλώς να μην λαμβάνεται υπόψη¹¹.

Ένα άλλο σημαντικό αντικείμενο της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας είναι ο προσδιορισμός των αιτιών που προκαλούν τις γλωσσικές αλλαγές, ιδιαίτερα τις φωνητικές αλλαγές. Εδώ εμπλέκονται πολλοί παράγοντες, τους οποίους μπορούμε να εντάξουμε σε δύο γενικές κατηγορίες, στους εσωτερικούς, καθαρά ενδογλωσσικούς και συστημικούς παράγοντες και στους εξωτερικούς παράγοντες. Μεταξύ των συστημικών παραγόντων, πέρα από το ότι γενικά οι φωνητικές αλλαγές έχουν ως στόχο (ή είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας για) τη διευκόλυνση της προφοράς, είναι και η γενικότερη αρχή να καλύπτονται τα κενά ή οι ασυμμετρίες που για διαφόρους λόγους δημιουργούνται στα φωνολογικά συστήματα των γλωσσών. Μεταξύ των εξωτερικών (μη συστημικών) παραγόντων σημαντική θέση κατέχουν οι επιδράσεις από άλλες γλώσσες με τις οποίες έρ-

χεται σε επαφή μια δεδομένη γλώσσα. Αυτές οι επιδράσεις μπορεί να είναι από υποστρωματικά υπολείμματα (substratum) παλαιότερων γλωσσών μιας περιοχής πάνω σε μια νεότερη γλώσσα η οποία επικράτησε στην ίδια περιοχή (π.χ. το πελασγικό υπόστρωμα στην αρχαία ελληνική)· μπορούν όμως αυτές οι επιδράσεις να είναι επιστρωματικού τύπου (superstratum), δηλαδή από κάποια γλώσσα που επικράτησε για ένα διάστημα πάνω σε μια άλλη γλώσσα της περιοχής (π.χ. το φραγκικό επίστρωμα πάνω στη λατινική της Γαλλίας)· τέλος, υπάρχουν συχνές περιπτώσεις επιδράσεων από γλώσσες που συνυπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη σε μια γεωγραφική περιοχή (παράστρωμα ή αντίστρωμα, adstratum). Όλα αυτά τα φαινόμενα αποτελούν γόνιμο έδαφος προς διερεύνηση είτε στο πλαίσιο της ιστορικοσυγκριτικής μελέτης μιας γλωσσικής οικογένειας ή γλωσσικής ομάδας είτε στο πλαίσιο της γλωσσογεωγραφίας, δηλαδή της μελέτης των γλωσσών μιας γεωγραφικής ζώνης (γλωσσικές δέσμες ή γενικότερα γλωσσογεωγραφικά φαινόμενα)¹².

Όπως είπαμε νωρίτερα, το δεύτερο μεγάλο θέμα με το οποίο ασχολήθηκαν οι Νεογραμματικοί είναι η σημασία της αναλογίας ως μηχανισμού γλωσσικής αλλαγής. Αν και υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους ιστορικούς

11. Παρόμοιες επιφυλάξεις εξέφρασε και ο Philip Baldi σε σχετική βιβλιοκρισία της αγγλικής έκδοσης του βιβλίου του Beekes (βλέπε Baldi 1996: 353-54).

12. Για μια πρόσφατη αντιμετώπιση του θέματος των προϊστορικών γλωσσικών υποστρωμάτων των ευρωπαϊκών γλωσσών, βλέπε το συλλογικό τόμο σε επιμέλεια των Bammesberger & Vennemann 2003.

γλωσσολόγους σχετικά με την έκταση και τον τρόπο που η αναλογική διαδικασία επιδρά στη γλωσσική ιστορία, είναι γενικώς αποδεκτό ότι ο ρόλος της είναι σημαντικός. Αυτό δικαιολογεί και τη σημασία που αποδίδει στην αναλογία ο Beekes, καθώς αφιερώνει ένα κεφάλαιο (το κεφ. 5) σε αυτό το μηχανισμό. Ωστόσο, δημιουργεί ερωτηματικά η μη αναφορά στη βασική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό: έργα σαν του Anttila (1977, 1989), του Becker (1990) κ.ά. απουσιάζουν από τη γενική και την ειδική βιβλιογραφία¹³. Θα αντέτεινε κανείς το επιχείρημα ότι η έμφαση του βιβλίου είναι στην «Ινδοευρωπαϊκή» και όχι στη «Συγκριτική Γλωσσολογία», όμως πιστεύουμε ότι θα έπρεπε να υπάρχει πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση για ορισμένα τόσο σημαντικά ζητήματα που απασχολούν ένα τέτοιο έργο.

6. Οι γλώσσες εξελίσσονται σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης, δηλαδή στο φωνολογικό, το μορφολογικό, το λεξιλογικό και σημασιολογικό και στο συντακτικό. Η διάκριση ανάμεσα στα παραπάνω επίπεδα είναι περισσότερο μια γλωσσολογική και λιγότερο γλωσσική διάκριση. Οι αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε ένα επίπεδο λειτουργούν ως αιτίες και συνθήκες για ανάλογες αλλαγές στα άλλα επίπεδα. Π.χ. οι φωνητικές αλλαγές συχνά δημιουργούν ασάφειες και συγχύσεις με άμεσες συνέπειες στη μορφολογική δομή της γλώσσας, και αυτή με τη

σειρά της μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγές στο συντακτικό επίπεδο ή/και στο λεξικό της γλώσσας, καθώς βασικές λειτουργίες όπως είναι η διακρίσιμότητα των γλωσσικών σημείων διαταράσσονται και αναζητείται έτσι μια νέα ισορροπία. Γενικά, οι αλλαγές ιεραρχούνται από το πιο απλό προς το πιο σύνθετο επίπεδο: φωνολογικό > μορφολογικό > συντακτικό > λεξικό-σημασιολογικό. Ο Beekes συζητεί το θέμα της μορφολογικής αλλαγής στο σύντομο κεφάλαιο 8, στο οποίο προσαρτά και ένα σύντομο σχόλιο μίας και μισής σελίδας στη μνεία κάποιων προβλημάτων που αφορούν τη συντακτική αλλαγή. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι τίγονται διάφορα θέματα, αλλά η συζήτηση είναι μάλλον περιληπτική, βιαστική και ελλιπής. Παρά το σύγχρονο προσανατολισμό γενικά του έργου, λείπουν ορισμένες πτυχές που αποτελούν πολύ γόνιμο έδαφος προβληματισμού και ερευνητικού ενδιαφέροντος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, π.χ. η έννοια της γραμματικοποίησης και πιθανώς η συμβολή της τυπολογίας. Όσο για το χώρο της σύνταξης, παρά τις διαβεβαιώσεις του Beekes για το αντίθετο, επισημαίνουμε το ενδιαφέρον των ινδοευρωπαϊστών στις θεωρητικές και αναλυτικές κατακτήσεις της γενετικής και μετασχηματιστικής γλωσσολογίας, όπως αποτυπώνεται αυτό, μεταξύ των άλλων, και σε ειδικό συνέδριο για τη σύνταξη της ινδοευρωπαϊκής και στο

13. Για πολύ καλή, σύγχρονη και έγκυρη ενημέρωση πάνω σε ποικιλία θεμάτων για το χώρο της ιστορικής γλωσσολογίας και πλούσια βιβλιογραφία συνιστούμε το συλλογικό τόμο υπό την επιμέλεια των Joseph & Janda 2003.

σχετικό συλλογικό τόμο σε επιμέλεια του Hettrich (2002)¹⁴.

Οι αλλαγές στο επίπεδο του λεξιλογίου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς εδώ, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό από τα υπόλοιπα επίπεδα, οι αλλαγές μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για την κοσμοθεωρία των ομιλητών των συγκεκριμένων γλωσσών σε κάθε περίοδο της ιστορικής τους διαδρομής. Μέσα από τις λέξεις και τις σημασίες τους είναι δυνατή η αποκατάσταση της ιστορικής εθνοσημαντικής ή της κοινωνικής ιστορίας των λαών. Η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και στην πραγματικότητα είναι τόσο σύνθετη και πολύπλοκη, που θα αδικούσαμε το όλο ζήτημα εάν υποστηρίζαμε ότι μέσα σε λίγες γραμμές εξαντήσαμε όλο το μέγεθος και το εύρος του. Μπορούμε όμως να συνοψίσουμε τη σπουδαιότητα αυτής της σχέσης με την αποφθεγματική φράση του Ludwig Wittgenstein ότι «τα όρια του κόσμου μου είναι τα όρια της γλώσσας μου». Γλώσσα και κοινωνία, γλώσσα και πραγματικότητα βρίσκονται σε μια διαρκή δυναμική σχέση αλληλοτροφοδότησης και αμοιβαίας μετάγγισης ιδεών, απόψεων και υλικού. Η σχέση που ορισμένοι βλέπουν ανάμεσα στη γλώσσα και στον κόσμο της εμπειρίας φτάνει μέχρι του σημείου να υπάρχει μια στενή σχέση αλληλεξάρτησης ακόμη και με τη νόηση: ο κόσμος γύρω μας είναι αυτός που είναι γιατί έτσι τον έχει

κατασκευάσει η γλώσσα μας με τις κατηγοριοποιήσεις και τις ταξινομήσεις που έχει κάνει γι' αυτόν. Αυτή είναι η γνωστή θέση του Wilhelm von Humboldt και η περίφημη άποψή του για την *Weltanschauung* (κοσμοθεωρία), η οποία αναβίωσε κατά τον 20ό αιώνα στην εξίσου γνωστή «υπόθεση των Sapir και Whorf» και το γλωσσικό σχετικισμό. Το λεξιλόγιο της γλώσσας είναι ο καλύτερος χώρος για να εξετάσει κανείς αυτού του είδους τις σχέσεις, αφού οι λέξεις θεωρητικά αντιστοιχούν στα πράγματα ή, για να το διατυπώσουμε λίγο διαφορετικά, οι λέξεις εξωτερικεύουν και συγκεκριμενοποιούν την εσωτερική δομή και οργάνωση της γλώσσας και της σκέψης. Στο κεφάλαιο 7 του βιβλίου ο Beekes καταπιάνεται ακριβώς με αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα, τις αλλαγές που συμβαίνουν στις σημασίες των λέξεων και τους τρόπους ή τις αιτίες για τις οποίες συμβαίνουν αυτές οι αλλαγές. Το πώς και γιατί συμβαίνουν τέτοιες αλλαγές σε μια γλώσσα δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, και ο συγγραφέας πολύ σωστά σημειώνει ότι μέχρι στιγμής «...κανείς δεν έχει βρει μια πραγματικά ικανοποιητική μέθοδο προσέγγισης αυτών των θεμάτων» (σελ. 140). Ωστόσο, είμαστε σε θέση τουλάχιστον να περιγράψουμε τέτοια φαινόμενα με έναν αρκετά ικανοποιητικό τρόπο, χωρίς βέβαια να αντιλαμβανόμαστε όλες τις φορές τις γενεσιουργές αιτίες που τα

14. Σημειώνουμε, επίσης, το υπό εξέλιξη σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα μιας ομάδας ινδοευρωπαϊστών υπό την ευθύνη των García-Ramón, Hettrich & Panagl, ως μέρος της σειράς *Indogermanische Grammatik*. Βλέπε, επιπλέον, τον τόμο μελετών σε επιμέλεια των Crespo & García-Ramón 1997.

προκαλούν. Η συζήτηση είναι σύντομη, πυκνή αλλά πολύ ενημερωτική με καλές επεξηγήσεις με παραδείγματα, που ορισμένες φορές εμπλουτίζονται από τους επιμελητές της ελληνικής έκδοσης με κατάλληλα παραδείγματα από τη ΝΕ. Εμείς απλώς θα προσθέταμε ένα σύντομο σχόλιο σε μια τεχνική που χρησιμοποιείται ευρέως στη διαχρονική λεξικολογία και τη σημασιολογία, με πρώτες εφαρμογές στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, την τεχνική «λέξεις και πράγματα», με την οποία τα γλωσσικά προβλήματα εντάσσονται μέσα σε ένα ευρύτερο γλωσσικό και εξωγλωσσικό περιβάλλον και η εξέταση γίνεται τόσο από άποψη ιστορική όσο και από γεωγραφική, δηλαδή μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικο-γεωγραφικό περιβάλλον των γλωσσών. Πολλές φορές στο ίδιο πλαίσιο οι λέξεις ομαδοποιούνται σε σημασιολογικά και εννοιολογικά συγγενείς κατηγορίες, τα σημασιολογικά πεδία, προκειμένου να γίνει η μελέτη τους πιο ολοκληρωμένα για ομοειδείς κατηγορίες μάλλον παρά για μεμονωμένες λέξεις. Οι παραπάνω τεχνικές και προσεγγίσεις έχουν αποδειχθεί πολύ αποτελεσματικές στη διαχρονική σημασιολογία της ινδοευρωπαϊκής, και καλό είναι να λαμβάνονται υπόψη σε ένα έργο όπως το παρόν, το οποίο φιλοδοξεί (και το επιτυγχάνει σε πολύ μεγάλο βαθμό) να αποτελέσει ταυτόχρονα έργο αναφοράς για τον σοβαρό ερευνητή αλλά και εισαγωγικό εγχειρίδιο στην Ινδοευρωπαϊκή Γλωσσολογία.

7. Το έργο της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας επιτελείται με τις δύο κλασικές μεθόδους, την εσωτερική

αποκατάσταση και τη συγκριτική μέθοδο. Η εσωτερική αποκατάσταση είναι η κατεξοχήν μέθοδος της ιστορικής γλωσσολογίας, ενώ με τη συγκριτική μέθοδο συγκρίνονται οι γλώσσες προκειμένου να αποδειχθεί η γενετική τους σχέση και να αποκατασταθεί η πρωτογλώσσα η οποία αποτελεί τον θεωρητικό πρωτο-τύπο από τον οποίο προήλθαν οι μαρτυρημένες γλώσσες. Η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία χρησιμοποιεί αυτές τις δύο μεθόδους συνδυαστικά, χωρίς να δίνει προτεραιότητα στη μία ή την άλλη, αν και μεθοδολογικά η εσωτερική αποκατάσταση προηγείται της σύγκρισης. Έτσι, η όλη διαδικασία δεν είναι τίποτε άλλο από τη συγκριτική συνεξέταση των ιστορικών γραμματικών των γλωσσών που παρέχουν το συγκριτικό υλικό, ένα εγχείρημα πραγματικά σύνθετο και δύσκολο, καθώς απαιτείται βαθιά γνώση των συγκρινόμενων γλωσσών και της ιστορικής τους εξέλιξης. Η σωρευμένη εμπειρία δύο αιώνων συστηματικής και εντατικής έρευνας πάνω στις ινδοευρωπαϊκές στην αρχή γλώσσες και αργότερα και σε πολλές γλώσσες άλλων οικογενειών μας επιτρέπει να μιλούμε με αρκετά υψηλό βαθμό βεβαιότητας για το αποτέλεσμα της σύγκρισης, δηλαδή για την αποκατάσταση. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η αποκατάσταση δεν είναι ούτε άναρχη ούτε αυθαίρετη, αλλά διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες και αρχές και είναι καθ' όλη την πορεία της μια διαδικασία αυτοελεγχόμενη και επιβεβαιούμενη και έχει το στοιχείο της αυτοακύρωσης. Είναι, με άλλα λόγια, μια επιστημονική μέθοδος όπως όλες

οι άλλες επιστημονικές μέθοδοι στις υπόλοιπες επιστήμες. Σαφώς οι απόλυτες βεβαιότητες που υπάρχουν στις θετικές επιστήμες είναι μάλλον αδύνατες στο χώρο των ανθρωπιστικών και ιδιαίτερα των ιστορικών και προϊστορικών επιστημονικών κλάδων. Γι' αυτό μιλούμε για το στοιχείο της *ευλογοφάνειας* που διακρίνει τα πορίσματα της ιστορικής αποκατάστασης: τα πορίσματα πρέπει να φαίνονται και να είναι ευλογοφανή και να μην αντιβαίνουν προς τα εμπειρικά δεδομένα από τις παρατηρήσεις μας για το τι συμβαίνει στις γλώσσες του κόσμου. Το στοιχείο της ευλογοφάνειας συμπληρώνεται ή καλύτερα χαρακτηρίζεται από την τυπολογική συμφωνία, τη φυσικότητα και την συμφωνία με τα ιστορικά δεδομένα. Κατά κανόνα, όπου υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στην αποκατάσταση και την ιστορική πραγματικότητα, η δεύτερη επικρατεί. Μεγάλο μέρος της ιστορικοσυγκριτικής διαδικασίας είναι υποθετικό και το τελικό συμπέρασμα είναι μια ανακατασκευή των πραγμάτων όχι όπως ήταν στην πραγματικότητα αλλά όπως θα πρέπει να ήταν σύμφωνα με τις υποθέσεις, τις αρχές και τις εκτιμήσεις της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου. Το αποκατεστημένο γλωσσικό σύστημα δεν είναι πραγματικό αλλά ένα ρεαλιστικό σύστημα που συμφωνεί με ό,τι γνωρίζουμε από τις μαρτυρημένες γλώσσες. Έτσι, λοιπόν, εάν τηρηθούν συγκεκριμένοι κανόνες και αρχές, η διαδικασία της αποκατάστασης αποκτά εγκυρότητα, πειστικότητα και αξιοπιστία.

Ο Beekes συζητεί όλα τα συναφή με την ιστορική και τη συγκριτική μέ-

θοδο ζητήματα στα κεφάλαια 9-10, σε μια ισορροπημένη και φιλολογικά τεκμηριωμένη παρουσίαση. Πρώτα γίνεται μια συνοπτική συζήτηση της μεθόδου της εσωτερικής αποκατάστασης (κεφ. 9) και στη συνέχεια πιο αναλυτικά συζητείται η συγκριτική μέθοδος (κεφ. 10), όπου συγκρίνονται, εν είδει παραδειγμάτων, το ΑΕ *νέφεος* και το Π.σλαβ. *nebesē*, η μετοχή της μέσης φωνής, οι τρεις σειρές των ινδοευρωπαϊκών οροφικών (*k', *k, *k^w, *g', *g, *g^w, και *g'h, *gh, *g^wh), και η κλίση των ινδοευρωπαϊκών θεμάτων σε *n*. Η συζήτηση της συγκριτικής μεθόδου είναι, πιστεύουμε, υποδειγματική και πέρα από κάθε ψόγο, γεγονός που καταδεικνύει ότι αυτός είναι ο κατεξοχήν χώρος δράσης του μεγάλου ολλανδού γλωσσολόγου. Εδώ ολοκληρώνεται το Πρώτο Μέρος με τις γενικές αρχές της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας.

Παραδοσιακά η ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία ασχολήθηκε με τη φωνολογία και τη μορφολογία των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και με βάση στοιχεία από αυτούς τους δύο κλάδους έγινε η αποκατάσταση της πρωτογλώσσας. Αργότερα προστέθηκε στη σύγκριση και το συντακτικό επίπεδο, το οποίο ωστόσο ακόμη και σήμερα παραμένει στο περιθώριο της συγκριτικής διαδικασίας. Αυτό είναι φυσικό, αφού η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται, δηλαδή η ιστορικοσυγκριτική μέθοδος, βασίζεται κατ' αρχήν στις μικρότερες δυνατές μονάδες, τους φθόγγους, και ύστερα περνά σε πιο σύνθετες κατηγορίες όπως είναι τα μορφήματα και οι λέξεις. Με αυτό τον τρόπο είναι σε θέση η μέθο-

δος να προβεί σε ακριβείς και κανονικές αντιστοιχίες ανάμεσα στις συγκρινόμενες γλώσσες, κάτι που μειώνεται όσο η σύγκριση γίνεται σε ανώτερα επίπεδα γλωσσικής οργάνωσης όπως είναι αυτό της σύνταξης. Η παραδοσιακή προσέγγιση σε συντακτικά ζητήματα, π.χ. του Delbrück, όσο κι αν έχει αυθεντικό και μοναδικό χαρακτήρα και πληρότητα, έχει εξαντλήσει τα όρια της σύγκρισης και ελάχιστα πράγματα μπορούν να προστεθούν. Όπως σημειώσαμε και νωρίτερα, η πρόοδος που συντελέσθηκε στη συγκριτική σύνταξη έκτοτε είναι στο πλαίσιο διερεύνησης της παραδοσιακής ποιητικής γλώσσας όπου εντοπίζονται παραδοσιακά λεξικά και σημασιολογικά ή εννοιολογικά συντάγματα και σχετικά πρόσφατα από την οπτική της τυπολογίας (π.χ. Lehmann 1974, 2002, Friedrich 1975)¹⁵. Παρ' όλα αυτά, η έμφαση εξακολουθεί να πέφτει στη φωνολογία και τη μορφολογία, και ο εντοπισμός κοινά κληρονομημένων στοιχείων σε αυτούς τους χώρους είναι αρκετός για να αποδείξει τη γενετική σχέση ανάμεσα στις συγκρινόμενες γλώσσες.

8. Μέσα στο πλαίσιο που περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω κινείται το Δεύτερο Μέρος του βιβλίου του Beekes, το οποίο είναι το καθαυτό τμήμα της συγκριτικής ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας. Στο τμήμα αυτό τίθενται σε εφαρμογή οι θεωρητικές αρχές που παρουσιάσθηκαν στο Πρώτο Μέρος, στη συστηματική και αναλυτική συζήτηση της γραμματικής δομής της ινδοευρωπαϊκής. Η ανάλυση

εδώ χωρίζεται σε δύο ενότητες, σε εκείνη της φωνολογίας στο μακροσκελές κεφάλαιο 11 (σελ. 195-238) και σ' αυτή της μορφολογίας, που επιμερίζεται σε επτά κεφάλαια με εισαγωγικά σχόλια για τη δομή των μορφημάτων και το φαινόμενο της μετάπτωσης (κεφ. 12), το ουσιαστικό (κεφ. 13), το επίθετο (κεφ. 14), την αντωνυμία (κεφ. 15), τα αριθμητικά (κεφ. 16), τις άκλιτες λέξεις (κεφ. 17), και το ρήμα (κεφ. 18). Στη σελ. 195 παρουσιάζεται το φωνολογικό σύστημα της ΠΙΕ, αποτελούμενο από 23 σύμφωνα, δύο ημίφωνα, τέσσερα βραχέα και δύο μακρά φωνήεντα, καθώς και τέσσερις διφθόγγους. Στη συνέχεια του κεφαλαίου γίνεται αναλυτική συζήτηση όλων των σχετικών προβλημάτων, ενώ τα φωνήματα δίδονται σε πίνακες με τις αντιστοιχίες στις διάφορες γλώσσες με πολύ καλή τεκμηρίωση με κατάλληλα παραδείγματα.

Ορισμένα σημεία τα οποία είναι χαρακτηριστικά στο μέρος αυτό του βιβλίου και που παρεκκλίνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από τις γενικότερες παραδοχές σήμερα σχολιάζονται εν συντομία στη συνέχεια.

Κατά πρώτον, ο Beekes υιοθετεί ένα σύστημα φωνηέντων για την ινδοευρωπαϊκή από το οποίο απουσιάζει το φωνήεν /a/. Έτσι το σύστημα των φωνηέντων που προτείνεται αποτελείται από τα φωνήεντα /i, u, e, o, ē, ō/. Είναι αλήθεια ότι το φωνήεν /a/ σε πολλές περιπτώσεις έχει δευτερογενή προέλευση από διάφορες μορφοφωνολογικές διεργασίες ή σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να παρα-

15. Για βιβλιογραφική ενημέρωση στο ζήτημα αυτό βλέπε Meier-Brügger 2003: 239-40.

χθεί από το δεύτερο λαρυγγικό (h_2). Ο Beekes λέει ότι το *a απαντά στις εξής περιπτώσεις (σελ. 211-12): (1) σε δάνεια (π.χ. ελλ. κάπρος 'αγριοχοιρός', λατ. *faba* 'κονιά', *lacus* 'λίμνη' κλπ.), (2) σε εκφραστικές λέξεις (π.χ. σανσκρ. *kakhati* 'γελώ', ελλ. βάρβαρος, γοτθ. *atta* 'πατέρας'), σε κάποια επιφωνήματα (π.χ. *ā!*, *βαβαί!* κλπ.), (3) στην αρχή της λέξης, όπου μπορεί να εξηγηθεί με βάση το λαρυγγικό, δηλ. * h_2e -/ h_2o - (π.χ. λατ. *ago* 'οδηγώ' και *gero* 'φέρω', από τις ρίζες * h_2eg '- και h_2g '-es- αντίστοιχα, κλπ.), (4) σε ορισμένες ρηματικές καταλήξεις, όπως στο α' εν. πρκ. της σανσκριτικής και της ελληνικής (π.χ. σανσκρ. *ja-gām-a* < * $g^we-g^om-h_2e$), και στο α', β' και γ' εν. της μέσης φωνής (π.χ. ελλ. -μαι, -σαι, -ται). Όλα αυτά έχουν κάποια δόση αλήθειας, αν και κάποιες περιπτώσεις μπορούν να έχουν και άλλες ερμηνείες. Εν πάση περιπτώσει, άλλοι ερευνητές δέχονται την ύπαρξη στην ινδοευρωπαϊκή του φωνήεντος *a, και αυτό στηρίζεται και με τυπολογικά κριτήρια. Άλλωστε, σύμφωνα με τις μετρήσεις του Maddieson (1984), το φωνήεν /a/ στατιστικά είναι πολύ πιο συχνό στις γλώσσες του κόσμου από ό,τι είναι τα /e/ και /o/, γεγονός που κάνει ακόμη πιο απίθανη τη θέση του Beekes για απουσία του *a από την ινδοευρωπαϊκή.

Ο Beekes είναι από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της θεωρίας των λαρυγγικών φθόγγων (πρβλ. το σημα-

ντικό του έργο του 1969 και πολλά άλλα). Υιοθετεί τρεις τέτοιους φθόγγους (h_1 , h_2 , h_3 με φωνητική αξία [ʔ, ʕ, ʕʷ] αντίστοιχα), και αφιερώνει πολύ χώρο στο να εξηγήσει τη λειτουργία τους στην ινδοευρωπαϊκή, παρέχοντας πάμπολλα παραδείγματα από τις διάφορες γλώσσες (σελ. 197-98 και 216-223, εκτός από τη σύντομη συζήτηση στις σελ. 164-66 κατά την παρουσίαση της μεθόδου της εσωτερικής αποκατάστασης)¹⁶. Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι η «θεωρία των λαρυγγικών» δεν είναι ένα απλό κατασκευάσμα των γλωσσολόγων που περιορίζεται στο στενό χώρο της φωνολογίας της ινδοευρωπαϊκής, αλλά είναι ένα μορφοφωнологικό ζήτημα και συγκροτεί μια θεωρία με σημαντικότερες επιπτώσεις στην ερμηνεία και πολλών μορφολογικών χαρακτηριστικών της γλώσσας, κάτι που αξιοποιείται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από τον Beekes στη συζήτηση της μορφολογίας στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου.

Ένα άλλο σχετικό πρόβλημα που απασχόλησε αρκετά τους ειδικούς και εξακολουθεί να αποτελεί ακόμη αντεκείμενο συζήτησης είναι τα οροφικά σύμφωνα της ινδοευρωπαϊκής, και πιο συγκεκριμένα εάν υπάρχουν τρεις διαφορετικές σειρές, δηλαδή η ουρανική (*k', g', g'^h), η υπερωική (*k, *g, *g^h) και η χειλούπερωική (*k^w, *g^w, *g^w^h), ή έχουμε να κάνουμε με αλλοφωνικές ποικιλίες μιας σειράς¹⁷. Κατ' αρχάς, η υπόθεση της ύπαρξης τριών

16. Το κλασικό βιβλίο του Meillet (1964) υστερεί ως προς το σημείο αυτό σε σύγκριση με το βιβλίο του Beekes, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τους λαρυγγικούς φθόγγους. Για μια καλή εισαγωγή στο θέμα αυτό, βλέπε Lindeman 1997.

σειρών δεν στηρίζεται σε δεδομένα από το σύνολο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αλλά σε ετερογενές και αποσπασματικό υλικό από ορισμένες μόνον γλώσσες. Π.χ. η σειρά των υπερωικών κλειστών στις γλώσσες *satem* (σανσκριτική, αβεστική, σλαβική, λιθουανική και αρμενική) συμπίπτει με τη σειρά των χειλούπερωικών, ενώ στις γλώσσες *centum* (ελληνική, λατινική, κελτική, γερμανική, χεττιτική και τοχαρική) συμπίπτει με τη σειρά των αντίστοιχων ουρανικών. Με τον τρόπο αυτό, φαίνεται να λειτουργούμε με δύο σειρές για κάθε ομάδα γλωσσών, με πλέον ευμετάβολη σε κάθε περίπτωση την υπερωική σειρά. Ο Beekes κλίνει προς το συμπέρασμα ότι η υπερωική σειρά αποτελεί νεότερη εξέλιξη, αν και δεν αποκλείεται να είναι ήδη προδιαλεκτική (δηλ. της κοινής ινδοευρωπαϊκής), ενώ οι άλλες δύο σειρές (ουρανική και χειλούπερωική) μάλλον πρέπει να αποδοθούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα στην πρωτογλώσσα.

9. Ένα παλιό πρόβλημα στο φωνημικό σύστημα της ΠΙΕ είναι η χαμηλή συχνότητα του φωνήματος /b/¹⁷. Τα λιγοστά παραδείγματα, στα οποία φαίνεται να στηρίζεται η παρουσία αυτού του φθόγγου, είναι αμφισβητούμενα και δεν αποτελούν εχέγγυα για απόδοσή του στην πρωτογλώσσα. Μολονότι είχαν εκφρασθεί από παλιότερα αμφιβολίες σχετικά με την φυσικότητα και την τυπολογική νομιμοποίηση

ση των αποκαταστάσεων για την πρωτογλώσσα (π.χ. Trubetzkoy, Jakobson κ.ά.), μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1970 εμφανίσθηκαν οι πρώτες συστηματικές αμφισβητήσεις για το παραδοσιακό σύστημα αποκατάστασης της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής, όσον αφορά το σύστημα των κλειστών συμφώνων. Έτσι, οι ερευνητές Thomas Gamkrelidze και Vyacheslav Ivanov (1973) και ο Paul J. Hopper (1973), έφθασαν στα ίδια συμπεράσματα και τις ίδιες προτάσεις σχετικά με το συμφωνισμό της ΠΙΕ. Αυτή είναι η γνωστή «θεωρία των γλωττιδικών φθόγγων». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το παραδοσιακό (νεογραμματικό) σύστημα κλειστών συμφώνων της ΠΙΕ πρέπει να αναθεωρηθεί, με την αντικατάσταση της σειράς των κλειστών ηχηρών από τη σειρά των γλωττιδικών συμφώνων. Έτσι, το σύστημα τώρα παρουσιάζει την εξής μορφή:

Παραδοσιακή αποκατάσταση

	(I)			
(b)	bh	p		
d	dh	t		
g	gh	k	⇒	

Γλωττιδική πρόταση

	(II)		
-	b ^(h)	p ^(h)	
t'	d ^(h)	t ^(h)	
k'	g ^(h)	k ^(h)	

17. Η περίπτωση ύπαρξης και μιας τέταρτης σειράς δασέων (*p^h, *t^h, *k^h) συζητείται στο 11.4.7 και σωστά ο Beekes καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα δεδομένα δεν δικαιολογούν την αποκατάσταση αυτών των συμφώνων στο φωνημικό σύστημα της πρωτογλώσσας.

18. Το τμήμα αυτό για τα γλωττιδικά αναπαράγεται από τον Γιαννάκη (2005: 71-74).

Η θεωρία αυτή βασίζεται σε τυπολογικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία τα φωνολογικά συστήματα τα οποία περιλαμβάνουν στο φωνημικό τους κατάλογο τη σειρά των γλωττιδικών φθόγγων, όπως στο (II) παραπάνω, (π.χ. πολλές αμερινδιάνικες γλώσσες, ορισμένες γλώσσες της Αφρικής, καθώς και αρκετές γλώσσες της περιοχής του Καυκάσου), κατά κανόνα έχουν κενή τη θέση του φωνήματος /p'/. Αντίθετα, οι γλώσσες που παρουσιάζουν το σύστημα (I) (όπως παραδοσιακά φαίνεται να είναι οι ινδοευρωπαϊκές, αλλά και πολλές άλλες γλώσσες), δεν παρουσιάζουν καμία ανισορροπία ως προς την εκπροσώπηση της θέσης του φωνήματος /b/. Έτσι, εάν δεχθούμε το παραδοσιακό σύστημα αποκατάστασης του συστήματος των κλειστών συμφώνων της ΠΙΕ, το φώνημα /b/ θα έπρεπε να έχει υψηλή συχνότητα, πράγμα όμως που δεν συμβαίνει. Με τη θεωρία των γλωττιδικών, δηλαδή την πρόταση (II) παραπάνω, αυτό παύει να αποτελεί πρόβλημα, αφού ούτως ή άλλως το κενό αυτό αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό αυτών των γλωσσών. Όσο για το στοιχείο της δασύτητας, τούτο κρίνεται ως πλεονάζον στοιχείο του συστήματος, καθώς καθορίζεται από το φωνολογικό περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι η σειρά των δασέων συμφώνων αποτελεί αλλοφωνική εκδοχή των αντίστοιχων ψιλών (γι' αυτό και η παρένθεση στο συμβολισμό τους).

Η αποδοχή της θεωρίας των γλωττιδικών για την ινδοευρωπαϊκή έχει μια σειρά από επιπτώσεις για τη δομή και την ιστορική εξέλιξη των επιμέρους γλωσσών. Διαδικασίες όπως οι κανόνες του Grassmann (δηλ. η ανομοιωτική αποδάσυνση στην ελληνική και την ινδοϊρανική) και του Bartholomae (για την ινδοϊρανική) δεν χρειάζεται να εξηγούνται ως φωνολογικές αλλαγές στις εν λόγω γλώσσες, αλλά είναι χαρακτηριστικά ήδη της πρωτογλώσσας. Μία άλλη επίπτωση είναι ότι γλώσσες όπως η γερμανική (και εν μέρει η αρμενική), οι οποίες σύμφωνα με την παραδοσιακή νεογραμματική αντίληψη υφίστανται σε μια σειρά φωνολογικών αλλαγών (κανόνας του Grimm κλπ.), φαίνεται τελικά ότι βρίσκονται πλησιέστερα στην κατάσταση της πρωτογλώσσας. Αντίθετα, γλώσσες οι οποίες θεωρούνταν ότι βρίσκονται πιο κοντά στο ινδοευρωπαϊκό πρότυπο, όπως η ελληνική, η ινδοϊρανική και η λατινική, πρέπει τώρα να αντιμετωπισθούν, ως προς το σύστημα των συμφώνων, όχι ως αρχαϊκές αλλά ως αποτέλεσμα νεότερων εξελίξεων. Τέλος, η καινούργια θεωρία έχει επιπτώσεις και για την αντίληψή μας σχετικά με τη δομή της ρίζας της ινδοευρωπαϊκής. Πολλοί περιοριστικοί παράγοντες, που υπαγορεύονται από το παραδοσιακό σχήμα, αναιρούνται και η όλη δομή απλουστεύεται κατά πολύ¹⁹.

19. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό και με άλλες πτυχές του προβλήματος της ινδοευρωπαϊκής, δημιουργούν ένα πλαίσιο ανατροπής της γενικότερης αντίληψης που έχουμε για τη δομή της πρωτογλώσσας, για τις σχέσεις της με άλλες γλωσσικές οικογένειες, ιδιαίτερα τις γλώσσες του Καυκάσου και τις σημαντικές γλώσσες, και ακό-

Η απάντηση της επιστημονικής κοινότητας στην «πρόταση των γλωττιδικών» ποικίλλει, από πλήρη αποδοχή μέχρι πλήρη απόρριψη, με όλες τις ενδιάμεσες διαβαθμίσεις. Τα μειονεκτήματα της θεωρίας εντοπίζονται στα εξής σημεία (πρβλ. Szemerényi 1996: 152): (α) Ο γεωγραφικός περιορισμός των γλωττιδικών φθόγγων σε γλώσσες της Αμερικής, του Καυκάσου και της Αφρικής. Μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, οι γλωττιδικοί φθόγγοι μαρτυρούνται μόνο στην ανατολική διάλεκτο της αρμενικής και στην οσσετική (ιρανική διάλεκτο της περιοχής του Καυκάσου), δηλαδή σε γλώσσες που βρίσκονται σε γειτνίαση με εκείνες του Καυκάσου, γεγονός που δεν αποκλείει δευτερογενή επίδραση. (β) Οι γλωττιδικοί είναι άηχοι φθόγγοι. Το γεγονός ότι στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες ηχηροποιούνται, απαιτεί μια εξήγηση, πράγμα όχι εύκολο. Το ερώτημα είναι γιατί και τότε έγιναν ηχηροί, δηλαδή κατά τη διάρκεια της κοινής πρωτογλώσσας ή αργότερα και ανεξάρτητα στις διάφορες γλώσσες; (γ) Όσο κι αν η «γλωττιδική πρόταση» επιλύει με πιο φυσικό τρόπο κάποια ζητήματα σε ορισμένες γλώσσες, δημιουργεί πολύ περισσότερα, για την εξήγηση των οποίων απαιτείται μια σειρά πολύπλοκων διαδικασιών. Αυτό που φαί-

νεται να κερδίζουμε σε φυσικότητα και τυπολογική αρμονία αποβαίνει σε βάρος της οικονομίας του φωνολογικού συστήματος της γλώσσας. Ο χρόνος και περισσότερη έρευνα θα δείξουν κατά πόσο βρισκόμαστε μπροστά σε ένα καινούργιο επιστημονικό «παράδειγμα» στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία²⁰.

Ο Beekes φαίνεται να διάκειται ευνοϊκά προς τη θεωρία των γλωττιδικών, τα οποία ανασυνθέτει για την πρωτογλώσσα (*p', *t', *k'', *k', *k^w'), και στο υποκεφάλαιο 11.4.8 επιχειρηματολογεί για το πώς ορισμένα φαινόμενα της ινδοευρωπαϊκής μπορούν να εξηγηθούν καλύτερα εάν υποθέσουμε την παρουσία τους (π.χ. ο Νόμος του Lachmann για τη λατινική και ορισμένα προβλήματα τονισμού της βαλτικής και της σλαβικής). Είναι χαρακτηριστική η τελευταία παράγραφος του υποκεφαλαίου στην οποία συνοψίζει την άποψή του για τη θεωρία, καθώς λέει: «Συνεπώς η θεωρία αυτή μπορεί να αποδειχθεί με συγκεκριμένα στοιχεία και αντιμετωπίζει με επιτυχία τις ενστάσεις της τυπολογίας εναντίον της παλαιότερης αποκατάστασης των ΠΙΕ κλειστών». Παρ' όλα αυτά, στη συνέχεια του έργου δεν ακολουθεί τη θεωρία, κι έτσι δημιουργείται το εύλογο ερώτημα προς τι η κατ' αρχήν θετική στά-

---

μη για τον εντοπισμό της αρχικής κοιτίδας και τις μετέπειτα εξελίξεις των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

20. Το καινούργιο μοντέλο αποκατάστασης της ΠΙΕ, καθώς και όλες οι υπόλοιπες πτυχές του προβλήματος παρουσιάζονται και συζητούνται αναλυτικά στο έργο των Gamkrelidze & Ivanov (1995). Μεταξύ των πολλών συζητήσεων μνημονεύουμε τις παρακάτω: Vennemann (εκδ.) 1989, Salmons 1993, Szemerényi 1985, Lehmann 1993, Meid 1989 κ.ά.

ση του. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η επιστημονική κοινότητα μάλλον παραμένει επιφυλακτική ως προς το σημείο αυτό.

Το θέμα του τονικού συστήματος της ινδοευρωπαϊκής είναι ένα άλλο δύσκολο πρόβλημα και έχει απασχολήσει επί μακρόν τους ειδικούς. Η κοινή παραδοχή είναι ότι η ινδοευρωπαϊκή μάλλον είχε μουσικό τόνο, δηλαδή ένα τονικό σύστημα που βασίζεται στο στοιχείο του ύψους, σε αντίθεση προς τον δυναμικό τόνο (π.χ. στη νέα ελληνική), όπου το στοιχείο που κυριαρχεί είναι η ένταση της φωνής. Ωστόσο η εικόνα δεν είναι εντελώς ξεκάθαρη, και αυτό οδηγεί τον Beekes να αναρωτηθεί μήπως τελικά η ινδοευρωπαϊκή ήταν τονική γλώσσα (όπως είναι για παράδειγμα η κινεζική) και αργότερα έχουμε την εξέλιξη από αυτό το σύστημα στα συστήματα του μουσικού ή του δυναμικού τόνου που χαρακτηρίζουν διάφορες γλώσσες κατά την ιστορική περίοδο (βλ. υποκεφ. 11.10.6). Αυτή η πρόταση παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αλλά, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο συγγραφέας, «Υπάρχουν, ωστόσο, πολλά προβλήματα, μεταξύ των οποίων είναι και το ερώτημα πώς η παραπάνω υπόθεση μπορεί να συσχετιστεί με την ανάπτυξη της μετάπτωσης» (σελ. 231). Ίσως η έρευνα μελλοντικά θα μπορέσει να διαφωτίσει περισσότερο το συγκεκριμένο ζήτημα. Έως τότε η παραδοσιακή άποψη φαίνεται ότι προσφέρει την οικονομικότερη

και την πληρέστερη λύση²¹.

10. Όπως είναι αναμενόμενο, το μέρος της μορφολογίας είναι ογκωδέστερο από εκείνο της φωνολογίας, καθώς η μορφολογία καλύπτει όλο το τυπικό της γλώσσας, δηλαδή το σχηματισμό και τις ποικιλίες όλων των κλιτών (και άκλιτων) μερών του λόγου. Ένα γενικό χαρακτηριστικό των αποκαταστάσεων στις οποίες προβαίνει ο Beekes είναι μια τάση να απλοποιεί διάφορες εναλλακτικές επιλογές και να προτιμά αυτή που κατά την άποψή του είναι «καλύτερη», αποφεύγοντας έτσι τις μακροσκελείς συζητήσεις που απαιτούνται προκειμένου να αιτιολογηθούν όλες οι ποικιλίες στο σχηματισμό των κατάληξεων, μορφολογικών τύπων κλπ. Ένα ενδεικτικό αυτής της μεθόδου παράδειγμα είναι η κατάληξη της γενικής ενικού του ονόματος: σύμφωνα με μια παραδοσιακή αποκατάσταση (π.χ. Sihler 1995: 248), για τις διάφορες κατηγορίες ονομάτων χρησιμοποιούνται για τη γενική συνολικά οι κατάληξεις -s, -os, -es, -i, -osio· ο Beekes τις συναιρεί όλες στη βασική κατάληξη -(o)s από την οποία με εσωτερικές διεργασίες σε κάθε γλώσσα (π.χ. αναλογικές εξελίξεις, αντικαταστάσεις, φωνολογικές εξελίξεις κλπ.) μπορούν να παραχθούν οι υπόλοιπες μορφές της. Μια τέτοια προσέγγιση έχει το πλεονέκτημα της οικονομίας, ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι είναι ένα ρεαλιστικό σύστημα. Άλλωστε, από την εποχή του Meillet (1967) η πρωτογλώσσα αντιμε-

21. Για βιβλιογραφία στα επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με τον τονισμό της ινδοευρωπαϊκής, βλέπε Szemerényi 1996: 73-82, Lubotsky 1988 και, φυσικά, το παλιότερο έργο του Kuryłowicz 1958.

τωπίζεται όχι ως μια ενιαία και συμπαγής οντότητα αλλά ως μια γλώσσα με διαλεκτικές ποικιλίες, και συνεπώς φαινόμενα τέτοιας ποικιλότητας είναι όχι μόνο αναμενόμενα αλλά μια φυσική κατάσταση. Με άλλα λόγια, η οικονομία που επιτυγχάνεται με ένα γενικευτικό σύστημα περιγραφής μπορεί να οδηγήσει σε απλουστεύσεις με θύμα τη φυσικότητα και το ρεαλισμό του πρωτοσυστήματος που ανασυνθέτουμε, πράγμα που πρέπει να αποφευχθεί.

Η κατανόηση του κλιτικού συστήματος του ονόματος της ινδοευρωπαϊκής και της εξέλιξής του είναι ένα θέμα που απασχόλησε τους ειδικούς από την αρχή της συστηματικής σύγκρισης και μελέτης των γλωσσών αυτών. Ο λόγος που δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα σ' αυτό το σκέλος της ανάλυσης είναι η σημασία που έχει η κλίση και γενικά η μορφολογία στην προσπάθεια απόδειξης γενετικής σχέσης ανάμεσα στις συγκρινόμενες γλώσσες. Εξ υπαρχής δύο ήταν τα κρίσιμα ερωτήματα γύρω από τα οποία περιστράφηκε η συζήτηση: πρώτον, ο σχηματισμός του θέματος και οι μεταπτωτικές του εναλλαγές και δεύτερον, η προέλευση των κλιτικών καταλήξεων. Η αναζήτηση απαντήσεων σ' αυτά τα δύο ερωτήματα αφορούν τόσο το όνομα όσο και το ρήμα, ενώ σε πολλά θέματα δεν έχει δοθεί ακόμη ικανοποιητική απάντηση, με αποτέλεσμα η συζήτηση να συνεχίζεται.

Η παραδοσιακή κατηγοριοποίηση των ουσιαστικών σε κλιτικές ομάδες

γίνεται με βάση το χαρακτήρα του θέματος. Έτσι, διακρίνουμε φωνηεντόληκτα (σε -a, o-, -i, -u) και συμφωνόληκτα ουσιαστικά. Λαμβάνοντας υπόψη πιο πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις (π.χ. λαρυγγική θεωρία, τονισμό και μετάπτωση κλπ.), τα τελευταία χρόνια αυτή η κατηγοριοποίηση γίνεται με βάση τη συμπεριφορά του τόνου κατά την κλίση. Έτσι διακρίνονται δύο κύριες κατηγορίες: (1) η στατική κλίση, η οποία χαρακτηρίζεται από αμετακίνητο τόνο στη ρίζα (ακροστατική), στο παραγωγικό πρόσφυμα (μεσοστατική) ή στην κατάληξη (τελευτοστατική), και (2) η κλίση με μετακινούμενο τόνο και τέσσερις υποκατηγορίες: (α) την προτεροκινήτική ή προτεροδυναμική (με μετακίνηση του τόνου από τη ρίζα στο πρόσφυμα), (β) την υστεροκινήτική ή υστεροδυναμική (με μετακίνηση του τόνου από το παραγωγικό πρόσφυμα στις καταλήξεις), (γ) την αμφικινήτική (με μετακίνηση του τόνου από τη ρίζα στις καταλήξεις) και (δ) την ολοκινήτική (με μετακίνηση του τόνου ανάμεσα στη ρίζα, το παραγωγικό πρόσφυμα και τις καταλήξεις). Το σύστημα αυτό βασίζεται στη συνθετική παρουσίαση που δίνει ο Meier-Brügger (2003: 205 κ.εξ.), αλλά ο Beekes μιλάει για ένα πιο απλοποιημένο σύστημα με τρεις κλιτικές κατηγορίες, την υστεροδυναμική, την προτεροδυναμική και τη στατική²². Αυτή η καινούργια διάκριση είναι σημαντική γιατί ενσωματώνει στην κλίση ως ουσιαστικό στοιχείο το μορφοφωολογικό φαινόμενο της μετάπτωσης σε

22. Για πιο αναλυτική συζήτηση του θέματος από τον συγγραφέα βλέπε Beekes 1985.

συνδυασμό με τον τόνο, πράγμα που με την παραδοσιακή αντίληψη ήταν ή αδύνατο ή ασαφές. Ένα περαιτέρω πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι η εξαιρετική οικονομία στην περιγραφή του κλιτικού συστήματος, όπου οι αλλοφωνικές ποικιλίες του θέματος του ονόματος είναι σε μεγάλο βαθμό προβλέψιμες από το ίδιο το σύστημα περιγραφής. Τέλος, παρατηρείται μια γενικότερη κανονική κατανομή των ουσιαστικών σε αυτές τις κλιτικές κατηγορίες: η προτεροδυναμική κλίση περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τα ουδέτερα ουσιαστικά και κάποιες περιπτώσεις αρσενικών και θηλυκών, στην υστεροδυναμική κλίση εντάσσονται τα αρσενικά και τα θηλυκά, και στην ενδιάμεση στατική κλιτική κατηγορία εντάσσονται ορισμένα «ίχνη» από διάφορες ομάδες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση του Beekes στο 13.2.10 (κάτι που αντανακλάται και αργότερα στη συζήτηση του ρηματικού συστήματος, π.χ. στο 18.10) ότι η ΠΙΕ πιθανόν είχε ένα εργασιακό σύστημα. Ένα τέτοιο σύστημα θα εξηγούσε κατά την άποψή του τη διάκριση ανάμεσα στα ουσιαστικά με κατάληξη της ονομαστικής σε -s και σε εκείνα που δεν εμφανίζουν στην ονομαστική αυτό το -s. Τα εργασιακά συστήματα (π.χ. στη γεωργιανή και σε πολλές άλλες γλώσσες του Καυκάσου και αλλού) διαθέτουν δύο πτώσεις για τη

δήλωση του υποκειμένου, την «εργαστική» που δηλώνει το υποκείμενο του μεταβατικού ρήματος και την «απόλυτη» για τη δήλωση του υποκειμένου ή του αντικειμένου του αμετάβατου ρήματος. Στις γλώσσες με σύστημα ονομαστικής, όπως είναι γνωστό, η ονομαστική λειτουργεί ως υποκείμενο και των μεταβατικών και των αμετάβατων ρημάτων, ενώ το αντικείμενο δηλώνεται με την αιτιατική πτώση. Πρέπει να πούμε ότι η ιδέα αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα άποψη, αλλά δεν έχει γίνει πλήρως αποδεκτή για την ινδοευρωπαϊκή²³.

11. Το ρηματικό σύστημα είναι ο δεύτερος (μετά το όνομα) κεντρικός άξονας της παραγωγικής και της κλιτικής μορφολογίας της ινδοευρωπαϊκής, και απετέλεσε από πολύ παλιά αντικείμενο εντατικής έρευνας και γόνιμου διαλόγου. Το θέμα είναι εξαιρετικά περίπλοκο και είναι αδύνατο να καλυφθεί ικανοποιητικά στη σύντομη αναφορά που γίνεται εδώ. Ο Beekes σε γενικές γραμμές ακολουθεί την παραδοσιακή προσέγγιση, χωρίς να λείπουν οι προσωπικές απόψεις, οι οποίες δεν συμφωνούν πάντοτε με την παράδοση. Η παρουσίαση είναι συστηματική και αναλυτική, αν και ορισμένες φορές διακρίνουμε κάποια ασάφεια ή σύγχυση και πιθανώς και λάθη²⁴. Ένα πράγμα που μας ξενίζει ιδιαίτερα είναι η απουσία της συζήτησης για το θέμα της ρηματικής όψης,

23. Για μια ενδεικτική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό βλέπε Meier-Brügger 2003: 273, 275-276 και Lehmann 1995, 2002.

24. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο παρακείμενος *τέτονα*, *τέτονε* (σελ. 104): αλήθεια μαρτυρείται ο τύπος αυτός; Γνωρίζουμε ότι ο μέσος τύπος *τέταται* (Όμηρ. +) ή ο ενεργ. *τέτακα* μαρτυρούνται.

μια γραμματική κατηγορία του ρήματος της ινδοευρωπαϊκής που είναι σχεδόν κοινώς αποδεκτή (στον αντίποδα εδώ βρίσκεται η θέση του Szemerényi). Προφανώς ο Beekes δεν θεωρεί ότι η όψη είναι χαρακτηριστικό του ινδοευρωπαϊκού ρήματος, αλλά πιστεύουμε ότι αυτή η άποψη είναι λανθασμένη. Μια άλλη εμφανώς λανθασμένη διατύπωση είναι ότι «Ο ενεστώτας και ο αόριστος έχουν τις ίδιες καταλήξεις» (υποκεφ. 18.2.2, σελ. 324· βλ. επίσης 18.3.2, σελ. 329). Η αλήθεια είναι ότι ο ενεστώτας έχει τις βασικές καταλήξεις (-*mí*, -*sí*, -*tí* κλπ.) και ο αόριστος τις δευτερεύουσες καταλήξεις (-*m*, -*s*, -*t* κλπ.), όπου προφανώς οι ενεστωτικές καταλήξεις προέρχονται από τις δευτερεύουσες με την προσθήκη του δεικτικού μορίου -*i*, είναι όμως παραπλανητικό να λέμε ότι οι δύο σειρές καταλήξεων είναι ίδιες (αυτό διορθώνεται κάπως στη σελ. 350 όπου διευκρινίζεται ότι οι δύο σειρές των καταλήξεων «...αποτελούν ένα σύστημα»). Στο υποκεφάλαιο 18.8.2 γίνεται λόγος για την «επιτακτική» (injunctive), έναν ρηματικό τύπο ο οποίος έχει δευτερεύουσες καταλήξεις και δεν χρησιμοποιεί αύξηση. Αυτός ο ρηματικός τύπος απαντά κυρίως στη βεδική σανσκριτική σε καταφατικές προτάσεις με προθετική σημασία αλλά και για να δηλώσει καθολικές και αναντίρρητες αλήθειες (π.χ. θέσφατα, γνωμικά και φυσικούς νόμους), αλλά και σε απαγορεύσεις με το αρνητικό

μόριο *mā* (= ελλ. *μή*). Ο Beekes λέει ότι δεν έχει νόημα να μιλάει κανείς για επιτακτική στην αρχαία ελληνική, ωστόσο μελέτες έχουν δείξει ότι και στην πρώιμη ελληνική καθώς και σε άλλες γλώσσες υπάρχουν υπολείμματα αυτού του ρηματικού τύπου (για την ελληνική βλέπε Pelliccia 1985 και West 1989)²⁵.

Η συζήτηση για το σχηματισμό των «χρονικών» θεμάτων του ρήματος είναι κάπως συνοπτική και ελλιπής, με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται ικανοποιητικά, ή ορισμένες φορές καθόλου, όλες οι περιπτώσεις. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο αόριστος (υποκεφ. 18.3), όπου δεν υπάρχει καμία συζήτηση για τον αόριστο με αναδιπλασιασμό (π.χ. αρχ. ελλ. *εἶπον*, *ἤγαγον*, *ἤνεγκον* κλπ.): η απλή μνεία νωρίτερα (18.1.3) ότι ο αναδιπλασιασμός απαντά και στον αόριστο δεν είναι αρκετή για να καλύψει μια διαδικασία σχηματισμού του αοριστικού θέματος που φαίνεται ότι είναι χαρακτηριστικό της κοινής ινδοευρωπαϊκής. Το κεφάλαιο κλείνει με μια σύνοψη των αποτελεσμάτων της συζήτησης στο υποκεφ. 18.10 και ένα κλιτικό παράδειγμα στο 18.11 (σελ. 348-353), όπου όμως όλως παραδόξως προτείνεται ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα από αυτό που αναλύθηκε στις προηγούμενες σελίδες, χωρίς να γίνεται πάντοτε κατανοητό πώς εννοούνται πολλοί όροι και πώς αντιστοιχούν σε αυτούς τα δεδομένα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Εδώ γίνε-

25. Για το ρηματικό σύστημα της ινδοευρωπαϊκής συνολικά, βλέπε Watkins 1969, Jasanoff 2003· για την επιτακτική στη σανσκριτική, βλέπε Hoffmann 1967 και για την ινδοευρωπαϊκή, μεταξύ άλλων, Meid 1975, Giannakis 1993 και 1997: 21-34.

ται λόγος για ένα εργασιακό σύστημα στο οποίο οι κατηγορίες «υποκειμενική», «αντικειμενική» και «καταστασιακή» συμπλέκονται με τις κλίσεις «μη συντελεσμένη», «συντελεσμένη», «μεταβατική μέση» και την «ευκτική», σε ένα πλαίσιο προβληματισμού που εισέρχεται στη συζήτηση πολύ αργά για να δοθεί η ευκαιρία για πλήρη ανάλυση και κατανόηση. Παρά τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες ιδέες, ίσως θα ήταν προτιμότερο να μην ληφθεί τόσο υπόψη αυτό το τμήμα, καθώς ενδέχεται να δημιουργήσει σύγχυση μάλλον παρά να διευκολύνει τον αμύητο αναγνώστη να καταλάβει τη συνολική εικόνα του συστήματος. Είναι, ωστόσο, ένας προβληματισμός ο οποίος, σε συνδυασμό με πολλά άλλα θέματα «αιχμής» της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, μπορεί να ανατροφοδοτήσει την έρευνα, μάλιστα υπό το πρίσμα και της τυπολογικής προσέγγισης. Το μέλλον θα δείξει και ως προς αυτό το σημείο προς ποια κατεύθυνση θα οδηγηθεί η έρευνα για τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

12. Δύο λόγια για την ελληνική έκδοση του βιβλίου είναι ίσως χρήσιμα

στο σημείο αυτό. Κρίνουμε ότι η μεταφορά του βιβλίου αυτού στην ελληνική γλώσσα είναι άκρως σημαντική και τη θεωρούμε εκ προοιμίου σημαντική συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία σε ένα χώρο μάλιστα στον οποίο ελάχιστα έχει να επιδείξει η ελληνική γλωσσολογία²⁶. Έστω και με αρκετή καθυστέρηση, το έργο αυτό έρχεται να καλύψει ουσιαστικές ανάγκες τόσο στην έρευνα όσο κυρίως στη διδασκαλία των σχετικών γνωστικών αντικειμένων στη χώρα μας. Ελπίζουμε κι ευχόμαστε να ακολουθήσουν και άλλες παρόμοιες δραστηριότητες. Η επιμέλεια της ελληνικής έκδοσης θεωρούμε ότι είναι εξαιρετικά άρτια, τόσο από την πλευρά της μετάφρασης όσο και ως προς την παρουσίαση και εμφάνιση. Ελάχιστα γλωσσικά ολισθήματα εντοπίσαμε, με πλέον χαρακτηριστική την περίπτωση του ονόματος *Ευριπίδης* (που γράφεται *Ευρυπίδης* στη σελ. 61)²⁷. Πιστεύουμε ότι είναι αξιέπαινη η προσπάθεια να αποδοθούν στην ελληνική τεχνικοί όροι οι οποίοι, ως γνωστόν, ταλανίζουν για χρόνια την ελληνική γλωσσολογία, αν και υπάρχει κι εδώ

26. Δημιουργείται η εντύπωση ότι, με εξαίρεση το Χατζιδάκι, η ερευνητική κοσμογονία που έλαβε χώρα στην Ευρώπη και την Αμερική κατά τους τελευταίους δύο αιώνες στο χώρο των ινδοευρωπαϊκών σπουδών λίγο συγκίνησε τους έλληνες γλωσσολόγους. Υπενθυμίζουμε ότι ο Χατζιδάκις, στην αρχή ως έκτακτος και στη συνέχεια ως τακτικός καθηγητής, κατέλαβε την έδρα της Γλωσσολογίας και της Ινδικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και η συγκριτική προσέγγιση στο έργο του, τουλάχιστον στην πρώιμη φάση, ήταν αυτονόητη.

27. Μία άλλη αβλεψία εντοπίζεται τρεις φορές στις σελ. 86 και 87 όπου διαβάζουμε τη φράση ... *βραχέων συλλαβών...* (αντί του ορθού ... *βραχειών συλλαβών...*). Αναρωτιέται κανείς γιατί να πούμε *λυκιακή* και όχι *λυκική*, όπως λέμε *λυδική*, *φρυγική*, *αρμενική* κλπ. (σελ. 58). Επίσης, εντοπίσαμε την ασυμφωνία ... *οι Γκάθες είναι γραμμένα...* (αντί του ... *γραμμένες...* στη σελ. 87).

περιθώριο διχογνωμίας (π.χ. η απόδοση του όρου «velars» με τον όρο «οροφικά» για τους φατνοουρανικούς, τους ουρανικούς και τους χειλούπερωικούς φθόγγους· πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο ελληνικός όρος φαίνεται τελικά πιο σωστός από τον αντίστοιχο αγγλικό όρο!). Έχει καταβληθεί κάποια προσπάθεια να επεξηγηθούν σε ορισμένες περιπτώσεις όροι και φαινόμενα με τη χρήση (πρόσθετων) παραδειγμάτων από την ελληνική γλώσσα, αν και πιστεύουμε ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει πιο συχνά. Έχουν, επίσης, συμπεριληφθεί στη βιβλιογραφία κάποια πρόσθετα λήμματα μετά την αγγλική έκδοση, ωστόσο εδώ θα μπορούσε και θα έπρεπε να γίνει καλύτερη και ευρύτερη ενημέρωση. Ενδεικτικά αναφέρουμε για την ελληνική την πρόσφατη *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας* (επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης), για τη μυκηναϊκή το βιβλίο του Bartoněk (2003), για την ινδοευρωπαϊκή το πρωτότυπο και πρωτοποριακό βιβλίο των Gamkrelidze & Ivanov (1995) ή του Meier-Brügger (2003), για την ποιητική γλώσσα το σημαντικό έργο του Watkins (1995), και πολλά άλλα. Φυσικά, στους ειδήμονες η σχετική βιβλιογραφία (πρέπει να) είναι γνωστή, αλλά εξ αιτίας της ιδιαίτερης σημασίας που προσλαμβάνει το έργο για την ελληνική βιβλιογραφία, πιστεύουμε ότι έπρεπε να γίνει πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση σε αυτή την έκδοση. Το ίδιο πιστεύουμε ότι θα

έπρεπε να γίνει σε ορισμένα άλλα σημεία του βιβλίου· π.χ. το υποκεφ. 11.11 (Από την ΠΙΕ στην αγγλική), κατά την άποψή μας, θα μπορούσε να γίνει πιο πρακτικό για τους έλληνες χρήστες αν αντικαθιστόταν με ένα αντίστοιχο υποκεφάλαιο για τον τονισμό της ελληνικής γλώσσας²⁸. Φυσικά αυτά είναι δευτερεύοντα (όχι, βέβαια, άνευ σημασίας) ζητήματα και σε καμία περίπτωση δεν στοχεύουν στο να μειώσουν την αξία και τη θέση του συγκεκριμένου βιβλίου, η οποία είναι δεδομένη και πολλαπλώς αναγνωρισμένη.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην ελληνική έκδοση διορθώθηκαν ορισμένες αβλεψίες που είχαν παρεισφρήσει στην αγγλική έκδοση, π.χ. για λέξεις της σανσκριτικής στη σελ. 273 η γεν. mā́túr (από λανθασμένο matúr), στη σελ. 176 το λανθασμένο mā(á) στο σωστό mā(á), και ορισμένα ακόμη. Από την άλλη μεριά όμως, ορισμένα λάθη της αγγλικής έκδοσης παρέμειναν: π.χ. στον πίνακα της σελ. 297 ελλ. *έμοι* αντί του ορθού *έμοί* στη σελ. 302 και 304 το “δέκα” δεν είναι στην ινδοευρωπαϊκή *dék'mt αλλά *dékṃ(ο πρώτος τύπος βασίζεται σε δεδομένα από τη βαλτική και τη σλαβική, όχι όμως στη λέξη “δέκα” αλλά στην παράγωγη λέξη “δεκάδα”)· στη σελ. 370 ο ισχυρισμός για τα δύο -ll- της ουαλικής (δηλ. ^hl και ^ʔl) μάλλον δεν ισχύει· υπάρχει στη γλώσσα αυτή μόνο ένα -ll- (προφερόμενο ως άηχο πλευρικό).

28. Σημειώνουμε ότι στην πρώτη ολλανδική έκδοση στο υποκεφάλαιο αυτό συζητούνταν το σύστημα τονισμού της ολλανδικής, ενώ αντικαταστάθηκε στην αγγλική έκδοση με μια αντίστοιχη συζήτηση του τόνου της αγγλικής γλώσσας.

13. Όπως τονίσαμε και νωρίτερα, αυτά είναι μικρής σημασίας αποπήματα. Το μεγάλο κέρδος είναι το ίδιο το έργο, το οποίο είναι πλέον στη διάθεση του ελληνικού γλωσσολογικού αναγνωστικού κοινού και ιδιαίτερα των φοιτητών. Και είναι ένα έργο το οποίο μπορούμε να εμπιστευθούμε για την εγκυρότητα, την πρωτοτυπία και την πληρότητα που το διακρίνουν²⁹. Είναι, επίσης, ένα έργο που μπορεί να προσφέρει πολλά στην ανάπτυξη της ιστορικοσυγκριτικής ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας στην Ελλάδα, επ' ωφελεία της βαθύτερης και πληρέστερης κατανόησης και της ελληνικής γλώσσας. Ευχόμαστε αυτή η αρχή να έχει και συνέχεια τόσο στο μεταφραστικό επίπεδο όσο κυρίως στην παραγωγή πρωτότυπων έργων από έλληνες γλωσσολόγους.

Γεώργιος Κ. Γιαννάκης
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
e-mail: ggiannak@cc.uoi.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anttila, R. 1977: *Analogy*. The Hague: Mouton.
- Anttila, R. 1989: *Historical and Comparative Linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Baldi, P. 1996: "Comparative-historical Indo-European linguistics: old and new". *Diachronica* 13, 347-364.
- Baldi, P. 1999: *The Foundations of Latin*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Bammesberger, A. & Vennemann, T. (εκδ.) 2003: *Languages in Prehistoric Europe*. Heidelberg: Carl Winter.
- Bartoněk, A. 2003: *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Becker, T. 1990: *Analogie und morphologische Theorie*. München: Wilhelm Fink.
- Beekes, R. S. P. 1969: *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek*. The Hague & Paris: Mouton.
- Beekes, R. S. P. 1985: *The Origins of the Indo-European Nominal Inflection*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 46. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität.

29. Όπως είναι φυσικό, οι απόψεις που εκφράζονται στο έργο αυτό είναι έντονα χρωματισμένες από τις προσωπικές θέσεις του συγγραφέα, οι οποίες αρκετές φορές διαφέρουν λιγότερο ή περισσότερο από τις κοινά αποδεκτές σήμερα απόψεις. Για το λόγο αυτό, θα προτεινάμε, για πιο ισορροπημένη προσέγγιση στα διάφορα ζητήματα, να συμβουλευθούνται οι αναγνώστες παράλληλα και άλλα έργα, όπως του Sihler (1995) και του Szemerényi (1996). Θα ήταν ευχής έργον εάν μεταφέρονταν στην ελληνική γλώσσα και αυτά τα έργα, ιδιαίτερα του Sihler (1995), το οποίο αφορά περισσότερο την αρχαία ελληνική και τη λατινική στο συγκριτικό πλαίσιο της ινδοευρωπαϊκής.

- Benveniste, E. 1969: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, 2 τόμ. Paris: Minuit.
- Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.) 2001: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Christy, T. C. 1983: *Uniformitarianism in Linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Costa, G. 1998: *Le origini della lingua poetica indoeuropea*. Firenze: Olschki.
- Crespo, E. & García Ramón, J. L. (εκδ.) 1997: *Berthold Delbrück y la sintaxis indoeuropea hoy. Actas del Coloquio de la Indogermanische Gesellschaft, Madrid, 21-24 de Septiembre de 1994*. Madrid-Wiesbaden: Ediciones de la UAM & Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Friedrich, P. 1975: *Proto-Indo-European Syntax: the Order of Meaningful Elements*. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 1. Butte, MONT: Institute for the Study of Man.
- Gamkrelidze, T. V. & Ivanov, V. V. 1973: "Sprachtypologie und die Rekonstruktion der gemein-indogermanischen Verschlüsse". *Phonetica* 27, 150-56.
- Gamkrelidze, T. V. & Ivanov, V. V. 1995: *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-language and a Proto-culture*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Giannakis, G. K. 1993: "The tense-aspect system of the Indo-European verb". *Word* 44, 485-495.
- Giannakis, G. K. 1997: *Studies in the Syntax and Semantics of the Reduplicated Presents of Homeric Greek and Indo-European*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 90. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität.
- Γιαννάκης, Γ. Κ. 2003: "Κριτική επισκόπηση της Ινδοευρωπαϊκής Γλωσσολογίας". *Δωδώνη (Φιλολογία). Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 32, 81-139.
- Γιαννάκης, Γ. Κ. 2005: *Οι Ινδοευρωπαίοι. Μέρος Α: γλώσσα και πολιτισμός*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Hettrich, H. (εκδ.) 2002: *Indogermanische Syntax. Fragen und Perspektiven*. Wiesbaden: Reichert.
- Hoffmann, K. 1967: *Der Injunktiv im Veda*. Heidelberg: Carl Winter.
- Hopper, P. J. 1973: "Glottalized and murmured occlusives in Indo-European". *Glossa* 7, 141-66.
- Jasanoff, J. H. 2003: *Hittite and the Indo-European Verb*. Oxford: Oxford University Press.
- Joseph, B. D. & Janda, R. D. (εκδ.) 2003: *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Kuryłowicz, J. 1958: *L'accentuation des langues indo-européennes*. Wrocław-Kraków: Polska Akademia Nauk.
- Lass, R. 1997: *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, W. P. 1974: *Proto-Indo-European Syntax*. Austin & London: University of Texas Press.